

Політичні науки
та публічне управління

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(23)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

УДК 330-339; 321.7; 159.9

ББК 65.9(4УКР)я43

М43

Редакційна колегія

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф. — головний редактор

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора

Саєвич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор

Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки

Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Радзієвський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подоляка А. М., канд. юрид. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 28 жовтня 2009 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

Наукові праці МАУП / Редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

ISBN 966-608-120-2

К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — Вип. 4(23). — 288 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

ISBN 978-617-02-0026-6

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з економічних і психологічних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.).

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 978-617-02-0026-6

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	5	Миронюк Т. О. Імперативи сталого розвитку і глобальні тенденції на міжнародних ринках туристичних послуг	78
Альошін В. І. Соціальна природа явищ системної кризи в Україні.....	5	Калачова Т. А. Сутність і методи оптимізації оподаткування: деякі аспекти	87
Дікарев О. І. Сек'юритизація політичних ризиків енергетичних проектів у регіонах Балтійського, Каспійського, Чорного морів: глобалізація, регіоналізація, локалізація.....	12	Діденко Є. О. Чинники вдосконалення управління якістю послуг пасажирського автотранспорту	92
Юсеф Н. Н., Гараханлу Фарназ Аналіз розвитку економіки Ірану та її перспективи в умовах світової кризи	20	Товст О. М. Зарубіжний досвід досягнення соціального забезпечення та ефективного економічного управління	96
Дурбало О. В. Формування молодіжної сімейної політики в Україні.....	25	Палиця О. В. Ринок праці: сутнісні ознаки, структура і механізми державного регулювання	106
Задорожний В. П. Загальна характеристика та визначення процесів інвестування в сучасній економіці.....	34	Нельга В. В. Экономическая природа и факторы экономической эффективности производства и хозяйствования в рыночной экономике	114
Баклагов Ю. Б. Формування основ місцевого самоврядування і перспективи їх розвитку в Україні.....	40	Каримли Эльмир Байрам оглы Влияние различия культур на ведение внешнеэкономической деятельности.....	120
Будяков М. О. Державне управління зовнішньоекономічною діяльністю: світовий досвід для України	46	Бердянська А. В. Становлення, розвиток і сегменти іпотечного ринку України.....	123
Дукоскі С. Тіньова економіка: природа, концептуальні підходи та історичні етапи	50	Ейсмонт В. С. Особливості державного регулювання економіки і зовнішнього сектора США	132
Грозов Г. Д. Соціально-економічна інфраструктура регіону як об'єкт державного управління	59	Дрига С. Г. Макрорівневі та інструментальні функції малого підприємництва як сценарні драйвери державної політики його розвитку	138
Боева Т. І. Велика роль земств у розвитку Донеччини наприкінці XIX — на початку XX ст.	66		
Наумчук О. В. Капітал підприємства як об'єкт управління.....	70		

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ 147**Типанський Гжегож**

Теоретичні концепції впливу засобів
масової інформації на політичні процеси..... 147

Мусали Ерол Салех огли

Порівняльний аналіз політичної влади
в Азербайджані та Грузії на етапі
перемоги антиноменклатурних сил..... 153

Гараєв Шахид Шакир огли

Трансформація інституційних процесів
в Україні та Азербайджані:
особенности інститута президентства..... 160

Ярова Є. В.

Проблеми розвитку та управління
кар'єрою державних службовців 167

Гаврилюк Д. Ю.

Криза консолідації в Європейському
співтоваристві та умови
євроінтеграції України 172

Тавлуй Д.

Євроінтеграційні перспективи України
у світлі сьогоденних реалій генез Євросоюзу..... 176

Стаднік О. В.

Методологія інтерпретації
політичної дійсності за працями
Ерика Гобсбаума і Жана Бодріара..... 179

Крупко С. М.

Історичний аспект становлення теорії
політичного прогнозування в системі
забезпечення державного управління..... 183

Лук'янова Н. Л.

Соціальні проблеми дітей, сім'ї
та молоді в новітній Україні в умовах
світових глобалізаційних процесів 189

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ..... 194**Богач О. В.**

Дослідження концепцій розвитку
моральної поведінки особистості
у світлі основних психологічних підходів 194

Брагіна Н. В.

Модель еґо-станів суб'єкта
і його життєва позиція..... 200

Бараннік В. А., Волянчук Н. Ю.,

Ложкін Г. В.
Сучасні погляди на причини
сексуального насильства 206

Чепорнюк Є. Г.

Особливості паттернів поведінки
при захворюваннях серцево-судинної системи..... 210

Львовичкіна А. М.

Застосування дискусійних методів
під час викладання дисциплін
екологічного циклу..... 217

Литвинчук О. М.

Дослідження маніпуляції
в педагогічному спілкуванні..... 222

Фоменко А. Г.

Самозвіт як різновид проективного
методу в структурі професійно-
психологічної підготовки менеджерів 227

Смирнова Т. К.

Соціально-психологічні проблеми
професійної адаптації випускників
вищих навчальних закладів 231

Коссек Марчин

Психологічні аспекти використання
системи активних технік при підготовці
висококваліфікованих кадрів
для спеціальних служб 235

ЮРИДИЧНІ НАУКИ 239**Побережний В. І.**

Проблеми банкрутства в Україні
та подолання механізму правового регулювання 239

Бернадський Б. В.

Система заохочень співробітників
Департаменту поліції МВС
Російської імперії..... 245

Романченко С. Г.

Загальнопроцесуальні категорії
у податковому праві 255

Алієв Ісабала Алі огли

Створення в системі Ради Європи
міжнародного правового механізму
боротьби з корупцією 260

Сінозацька Ю. М.

Конституційні функції прокуратури України..... 266

Кузьменко О. П.

Проблеми боротьби з корупцією 273

Чечельницька Ю. О.

Боротьба з легалізацією (відмиванням)
коштів, отриманих злочинним шляхом,
як чинник економічної безпеки країни 278

Відомості про авторів 284

УДК 324(47787) “2”

ГЖЕГОЖ ТИПАНЬСКИЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ВПЛИВУ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 147–152

Висвітлюються проблеми підходів до вивчення впливу “четвертої влади” — ЗМІ на хід, розвиток і результати світових політичних процесів, проаналізовано підходи різних наукових шкіл XX ст., що вивчають проблеми впливу ЗМІ на політичні процеси та соціальний устрій.

Як ЗМІ впливають на політичні результати? Які політичні “функції” вони виконують? Питання впливу засобів масової інформації (ЗМІ) на політичні процеси є критично актуальними в наші дні.

Представники різних наукових шкіл дають різні і часто суперечливі відповіді на ці питання. Наприклад, Едвін Блек [7, 45] подає перелік функцій ЗМІ: забезпечення інформаційної бази для здійснення громадянами політичного вибору; забезпечення каналу комунікації між чинними політиками, політичними рухами, органами державної влади та зацікавленою публікою; допомога іншим інституціям у вчиненні таких функцій, як добір політичних лідерів та представлення їх суспільству; здійснення впливу на процес ухвалення політиками рішень; допомога в організації дискусій між різними політичними силами; визначення порядку денного суспільних дискусій шляхом висвітлення окремих політичних питань; збереження status quo; підтримка інтелектуального впливу панівних класів; створення ринку політичних ідей; визначення концептуальних ре-

жимів для всього державного устрою виходячи з технологічних особливостей різних форм засобів масової інформації.

Перша і найстаріша школа досліджень соціального і політичного впливу ЗМІ виникла після Першої світової війни як реакція на створення індустрії реклами і зв'язків із громадськістю, очевидні успіхи військової пропаганди у розпалюванні ненависті до ворога, блискучого використання нацистами нових засобів кіно і радіо для консолідації масової підтримки свого зловісного режиму. Багатьом ученим тоді здавалося, що хисткі промислові демократії міжвоєнної Європи перетворилися на “масові суспільства”, де “широкі маси трудового населення являють собою сукупність розрізнених, не пов'язаних нічим між собою індивідів, позбавлених традиційних зв'язків з родиною та рідними місцями”, відчужених від своєї праці, що легко піддаються впливу тоталітарної пропаганди та ЗМІ [5, 173]. Автори теорій масового суспільства розглядали повідомлення у ЗМІ як небезпечний засіб, що дає змогу вводити цінності, ідеї та інформацію безпосеред-

ньо вглиб пасивної роздрібненої аудиторії, справляючи на неї універсальний і безпосередній вплив. У цих моделях ЗМІ, що мають назви “ін’єкційної голки” (hypodermic needle) або “чарівної кулі” (magic bullet), масову аудиторію сприймають як відкриту для маніпуляцій, здатну лише реагувати на подразники і сприймати повідомлення від політичної еліти. Особливо яскраво ці ідеї знайшли відбиття у працях учених Франкфуртської школи, які звинувачували засоби масової інформації у підбурюванні аудиторії до агресивності, брутальності та безчуттєвості (ці вияви дістали образну назву “наркотичної дисфункції”).

Проте наприкінці 40-х років американські соціологи поставили під сумнів постулати теорії масового суспільства. У той час набули поширення ліберально-плюралістична та функціоналістська моделі, що різко контрастували з песимістичними поглядами Франкфуртської школи на майбутнє індустріально-масової демократії. На відміну від європейських традицій глобальних або метатеорій, американська методологія соціальних наук істотною мірою ґрунтувалася на постулатах біхевіоризму — концепції, що поєднувала систематичне спостереження та аналіз людської поведінки з моделлю “гіпотеза-спростування”, запозиченою у сфері природничих наук. З розвитком ліберально-плюралістичної традиції “ефект” засобів масової інформації стали розглядати як короткочасний, доступний для спостереження акт впливу на поведінку або погляди індивіда, особливо під час голосування на виборах чи здійснення покупок. При цьому маркетингові та політичні кампанії розглядали як ідеальні моделі для дослідження впливу засобів масової інформації [3, 59].

Ґрунтуючись на таких концепціях впливу, емпіричні дослідження використання засобів масової інформації та поведінки людей під час голосування, звісно, не могли спиратися на модель “ін’єкційної голки”. Навпаки, ЗМІ у цих дослідженнях розглядали як такі, що привносять мало нового в уявлення аудиторії; вважалося, що головний їх вплив полягає у посиленні та стимуляції вже існуючих поглядів [4]. Таким чином, засоби масової інформації розглядалися як такі, що відбивають і зміцнюють наявний стан соціальної злагоди у повоєнних ліберально-демократичних суспільствах. Вважалося, що аудиторія переносить на ЗМІ свої власні погляди та уявлення. Виник навіть новий напрямок досліджень, спрямований на вивчення “звичок і вподобань”, на тлі

яких люди, що складають аудиторію, здійснюють фільтрацію інформаційних повідомлень. Зазначені погляди дістали назву школи “мінімального впливу”, оскільки вони відводять засобам масової інформації скромну та непомітну роль. Ця школа і дотепер відіграє відчутну роль у теорії масової комунікації.

Починаючи з 60-х років доктрини “мінімального впливу” та “посилення і стимуляції” у сфері політичної комунікації стикаються з дедалі більшими труднощами. Деякі тенденції розробки цих проблем зазначають Дж. Бламлер та М. Гуревич [8, 245–249].

По-перше, за умов західної демократії лояльність електорату до конкретних політичних сил весь час зменшувалася. Дедалі більше громадян почали вирішувати, за кого їм голосувати, безпосередньо у процесі передвиборчої кампанії. Тому лояльність щодо окремих політичних партій, як фільтр політично зорієнтованих повідомлень засобів масової інформації, впливала на вибір дедалі слабше.

По-друге, у 60-ті роки на головні ролі у сфері політичної комунікації вийшло телебачення. Загалом зорієнтоване на розважальні програми і змушене подавати незаангажовані новини, телебачення мало політичні та комунікаційні характеристики, істотно відмінні від тих, що були характерні для щоденних газет. Йому було легко зробити менш поінформованих учасників голосування сприйнятливішими до переконливих телевізійних образів. Це зменшувало спроможність тих учасників голосування, що мали постійні політичні симпатії, уникнути пропаганди з боку політичних супротивників. Крім того, загалом скептичний і навіть іронічний стиль подання політичних новин на телебаченні сприяв подальшому послабленню фільтруючих функцій постійних політичних симпатій електорату.

По-третє, дослідники відчували необхідність переосмислення самої концепції впливу ЗМІ. Стало зрозуміло, що теорія засобів масової інформації, побудована на базі моделі “ін’єкційної голки”, є надто вузькою. Вона пояснює лише короткочасні зміни уподобань і переконань людей, натомість важливіший аспект, а саме цілеспрямований, довготривалий вплив ЗМІ на структуру знань аудиторії, її сприйняття того, що існує і що є цінним, залишається нерозкритим. Як мінімум, нарізла необхідність з’ясувати, яким чином в аудиторії формується уявлення про події та питання, що лежать за межами її безпосереднього досвіду. Це спричинило виникнення у 70-ті роки нового на-

прямку емпіричних досліджень масової комунікації — так званого “нового погляду”. Одна з головних шкіл цього напрямку наукових досліджень впливу ЗМІ у США зробила засадничою концепцію активної аудиторії і пов’язану з нею модель “мінімального впливу”, але також визнала і важливу роль засобів масової інформації у формуванні порядку денного і спрямуванні уваги аудиторії.

Слід зазначити, що існує і кілька досить радикальних інтелектуальних концепцій, які суперечать біхевіористській теорії “мінімального впливу”.

По-перше, гострі соціальні і політичні конфлікти 60-х років і пов’язане з ними піднесення прогресивних соціальних рухів і лівого крила політичних сил змусили представників багатьох наукових шкіл поставити під сумнів один з базових постулатів ліберального плюралізму — наявність соціальної злагоди як заданої умови. Згідно з новими уявленнями, соціальна згода не є заданою умовою, її можна і слід досягти у результаті активного процесу поширення ідеї консенсусу на домінуючу конкретику дійсності, процесу, в якому ЗМІ відіграють активну роль [3]. Цей процес поширення ідеї злагоди дуже нагадує те, що радикальні теоретики ЗМІ відбивали через концепцію ідеологічного домінування або гегемонії. З точки зору цієї концепції вплив засобів масової інформації є набагато ширшим, ніж просто зміна уявлень людей; він включає також довготривалий процес легітимізації новостворених політичних і економічних еліт та ідеологічне закріплення соціального порядку, в межах якого багатство і владу розподілено нерівномірно. Тобто, якщо коротко, засобів масової інформації розглядають як надійний бастион захисту несправедливого status quo.

Друга концепція, опозиційна біхевіористській теорії впливу засобів масової інформації, походить з табору технологічного детермінізму. Автори цієї концепції вважають технології ЗМІ, їх форми і зміст поширюваної за їх допомогою інформації невід’ємною складовою соціального життя, і що таким чином будь-яке відокремлення “ефекту ЗМІ” від інших явищ позбавлене сенсу [1, 16]. Наприклад, Д. Елтіайд і Р. Сноу [6, 10–15, 146] розглядають сучасне суспільство як підпорядковане “логіці ЗМІ”, під якою вони розуміють “спосіб, у який ЗМІ подають та поширюють інформацію” і невід’ємними складовими частинами якого є різні види і формати засобів масової інформації. Впродовж минулих століть ЗМІ відби-

вали характер домінуючих інституцій — нині вони самі стали домінуючою силою, якій підпорядковуються інші інституції, зокрема “всі політичні процеси”, що “нерозривно пов’язані з логікою роботи засобів масової інформації і завдяки цьому перетворилися на додаток до головної їх продукції”.

Найвідомішим прихильником концепції, що “ЗМІ — це повідомлення”, а їх характеристики за кожної доби визначають рівень культури, був Маршал МакЛаген. Як пише Е. Блек [7, 37]: “згідно з МакЛагеном наш спосіб мислення та дій, ба навіть уся наша культура, залежить від зовнішніх засобів, за допомогою яких ми висловлюємо свої думки і дістаємо повідомлення від інших”. Кожен з цих засобів є продовженням людських відчуттів, і той з них, що посідає провідне становище у культурі, визначає особливості нашого сприйняття й ті соціальні взаємозв’язки, що стосуються володіння та передання знання.

Третя радикальна контрконцепція наявним теоріям впливу виникла у 70–80-х роках і пов’язана з працями з питань семіотики та структуризації соціального мислення. Представники біхевіористської школи розглядали комунікацію як лінійний процес, що починається з відправника (це може бути політик, журналіст або ціла інформаційна організація) і закінчується одержувачем (що входить до складу аудиторії). Цю лінійну концепцію описано відомою формулою Гарольда Лассвелла (Harold Lasswell): “Хто кому що сказав у який спосіб і які це мало наслідки?” [11, 50].

Натомість дослідники, що додержуються семіотичних поглядів, розглядають процес політичної комунікації як замкнене коло, утворене процесами кодування і декодування, за допомогою яких члени певної мовної спільноти формують значення та обмінюються ними. Там, де “лінійна концепція” робить наголос на намірах відправника повідомлення, семіотика ставить на перший план текст і коди, що є засадничими стосовно нього, — систему знаків і правил (наприклад, жанри та умовності професійної журналістики), на підставі яких будують окремі тексти (наприклад, інформаційні телепрограми або газетні статті). Джерелом значень вважають передусім кодовані тексти, а не наміри або переконання відправників повідомлень.

У своїй відомій моделі “кодування-декодування” Стюарт Гол [3] об’єднав як постулати семіотики, так і деякі протилежні їм положення: “По-перше, відправники повідомлень обирають спосіб

кодування повідомлень залежно від своїх ідеологічних та інституційних цілей і задля їх досягнення маніпулюють мовою та засобами масової інформації (повідомлення у ЗМІ містять “запрограмований варіант тлумачення” або те, що зараз називають “спін” (spin)). По-друге, отримувачі цих повідомлень (декодувальники) зовсім не зобов’язані сприймати повідомлення так, як їх замислили відправники; навпаки, вони можуть чинити опір і чинять його ідеологічному впливу, застосовуючи інші, часом діаметрально протилежні варіанти тлумачення, сформовані на підвалинах своїх власних уявлень і життєвого досвіду” [12, 53].

У бірмінгемському Центрі досліджень сучасної культури на базі моделі “кодування-декодування” Стюарта Гола започаткували низку піонерних досліджень. У двох з них здійснили спробу виявити “запрограмований варіант тлумачення” у деяких британських телевізійних програмах поточних новин, а також “позитивний” і “негативний” варіанти їх інтерпретації різними групами глядачів [9]. Модель Стюарта Гола передбачає, що хоча різні представники аудиторії можуть по-різному тлумачити інформаційні повідомлення, варіанти тлумачень не є абсолютно довільними, невизначеними або індивідуально ідіосинкратичними. Вони пов’язані з приналежністю споживачів новин до певних соціально-структурних груп (субкультура, рід занять та соціальний клас) та їх спроможністю користуватися як окремими, так і загальноновизнаними кодами. У першому наближенні Девід Морлі та його колеги розглядали три різновиди кодів: домінантний (dominant), невизначений (negotiated) та опозиційний (oppositional) [13].

Як ми бачимо, питання політичної ефективності засобів масової інформації є досить об’ємним і відкриває широкий простір для плідних дискусій як у межах окремих інтелектуальних традицій, так і між різними науковими школами.

Як один з можливих напрямків можна навести дебати стосовно реальної оцінки впливу ЗМІ. Важливо правильно оцінювати цей вплив, не перебільшуючи його, але й не нехтуючи ним. Вплив засобів масової інформації виявляється здебільшого не як результат наполегливої пропагандистської роботи медійних організацій, а навпаки, як побічний продукт прийнятого у цих організаціях способу опрацювання та подання новин масовій аудиторії. Прямий вплив пропагандистських кампаній, навіть якщо їх проводять цілеспрямовано,

у будь-якому разі виявляється обмеженим. ЗМІ дійсно впливають на сприйняття публікою політичного світу. Врешті-решт зміна сприйняття у політиці (наприклад, усвідомлення, що той чи інший політичний лідер корумпований, його вигляд оманливий, а сам він не вартий довіри) може призвести до зміни уподобань та поведінки (наприклад, до рішення не голосувати надалі за цього політика). Понад те, засоби масової інформації та уявлення публіки, що їх вони допомагають сформувати, є невід’ємною частиною політичного середовища, у межах якого органи державної влади здійснюють добір пріоритетів і розподіл ресурсів. Вплив засобів масової інформації на визначення порядку денного призводить до зміни спрямування політики і перебудови системи пріоритетів, наголошування одних питань і нехтування іншими.

З іншого боку, силу впливу ЗМІ не варто переоцінювати. Аудиторія зовсім не є зібранням пасивних простаків. Здатність ЗМІ впливати на формування порядку денного і спрямовувати увагу публіки виявляється істотно обмеженою, якщо аудиторія цікавиться громадським життям, має тверді політичні переконання і доступ до альтернативних джерел інформації. Якщо, навпаки, аудиторія взагалі не цікавиться політичними проблемами, здатність ЗМІ спрямовувати увагу також виявляється недостатньою. На думку С. Ієнгара та Д. Кіндера [10, 117; 14], засоби масової інформації навряд чи спроможні “роздмухати” абсолютно штучну й неіснуючу проблему або, навпаки, “поховати”, замовчувати ту, яка реально непокоїть людей.

До того ж і самі ЗМІ є об’єктом спрямування різних впливів, у тому числі впливу політичної еліти. Засоби масової інформації не визначають політичний порядок денний в однобічному порядку. Вони є лише однією із складових широко-масштабного процесу його формування, в якому беруть участь групові інтереси, партії та еліти, що взаємодіють між собою за умов комплексного й нестабільного соціального та економічного оточення. Аргументи школи технологічного детермінізму, що ЗМІ формують контури всієї політичної культури, навряд чи можна вважати переконливими, оскільки, по-перше, розвиток технологій сам по собі є результатом взаємодії різних сил: соціальних, економічних і політичних, як, наприклад, логіка капіталістичного нагромадження [13, 243]. По-друге, “медійний” детермінізм ігнорує особливості, що визначають умови політичного життя та існують з року в рік

упродовж десятиліть. У Канаді — це, наприклад, влада корпоративних структур, сильний вплив США, франко-англійський дуалізм, сепаратизм провінцій, розшарування населення за класами, статтю та етнічною приналежністю. Якщо засоби масової інформації справді справляють такий беззаперечний вплив, як вважають представники детерміністичної школи, то чому структурні умови залишаються практично незмінними, незважаючи на бурхливий розвиток комунікаційних технологій? Мабуть, тут доцільніше розглядати інформаційні організації не як детерміністичні, а як такі, що беруть участь у багатосторонніх зв'язках з іншими політичними силами; зв'язках, що їх формують і видозмінюють під впливом наведених вище особливостей [2, 49].

Другий напрямок дискусій пов'язаний з тим, наскільки ЗМІ сприяють інформуванню громадськості та підвищенню активності населення на виборах. Передусім істотний вплив засобів масової інформації на формування політичних пріоритетів певною мірою розвіює романтичний ідеал демократичного громадянина, який є добре поінформованим, скептичним, глибоко переймається громадськими справами і дбає про державу, націю та якість управління ними [14]. За умов комплексного суспільства, де рівень розподілу праці досить високий, такі погляди у багатьох випадках є надто оптимістичними.

З іншого боку, незважаючи на неминучість певних обмежень, пов'язаних з бажанням і спроможністю громадян брати участь у політичному житті, сказане вище ніяк не означає, що реформування системи масової інформації не дасть змоги підвищити рівень поінформованості та активності громадян — те, що становить підґрунтя демократичної суспільної сфери. Добрий знак — свідомі вчені, працівники ЗМІ та активісти у Сполучених Штатах та інших країнах останнім часом намагаються внести до політичного порядку денного питання про самі засоби масової інформації. Відомі два приклади: громадський рух журналістів, що прагне зробити політичні новини зрозумілишими і значущими для громадян і залучити їх до участі у політичному житті; культурно-екологічний рух — коаліція груп, занепокоєних концентрацією власності й комерційним контролем засобів масової інформації у США.

Третій напрямок дискусій стосується впливу ЗМІ на політичну владу і соціальний устрій. Чи справді засоби масової інформації загрожують

керованості суспільства за умов розвиненої демократії через своє вороже ставлення до влади, як стверджують деякі представники консервативної школи? Чи вони виконують здебільшого позитивні функції у рамках політичної системи, яка достатньою мірою відповідає потребам громадян, як це стверджують прихильники ліберально-плюралістичної традиції? Чи, може, ЗМІ здебільшого сприяють легітимізації домінантних цінностей та інституцій, не піддаючи їх критичній перевірці, і у такий спосіб закріплюють несправедливий поділ багатства і влади, як вважають прибічники теорії гегемонії?

Література

1. Безгодова О. В. Паблік рилейшнз в системе политического управления: Автореф. ... канд. полит. наук / РАГС, 1997.
2. Блумер Г. Коллективное поведение: Пер. с англ. // Американская социологическая мысль: Тексты. — М., 1994.
3. Буданцев Ю. П. Системность в изучении массовых информационных процессов. — М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986.
4. Васильев В. П. Методология и методика конкретных социальных исследований СМИ и пропаганды. — М.: Политиздат, 1986. — 284 с.
5. Горшков М. К. Общественное мнение: История и современность. — М.: Политиздат, 1988. — 383 с.
6. Altheide D. L., Snow R. P. Media Logic. — Beverly Hills; London: Sage, 1979.
7. Black E. Politics and the News: The Political Functions of the Mass Media. — Toronto: Butterworths, 1992.
8. Blumler Jay G., Gurevitch M. The Political Effects of Mass Communication // Culture, Society and the Media / Eds by M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran, J. Woollacott ets. — L.: Methuen, 1982. — P. 245–249.
9. Hall Stuart. The Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies // Culture, Society and the Media. / Eds by M. Gurevitch, T. Bennett, J. Curran, J. Woollacott ets. — L.: Methuen, 1982. — P. 143–154.
10. Kinder D. R., Sears D. O. Public Opinion and Political Behavior // Handbook of Social Psychology. — Vol. 2 / Eds by G. Lindzey, E. Aronson. — N. Y.: Random House, 1985. — P. 117.
11. Lasswell H. Politics: Who Gets What, When, How. — L.: Methuen, 1992.
12. McQuail D. Mass Communication Theory: An Introduction. — 3rd ed. — L.: Sage Publ., 2001.
13. Morley D., Brunsdon C. Everyday Television: 'Nationwide'. — L.: British Film Inst., 1978.
14. Shanto I., Kinder D. News that Matters: Television and American Opinion. — Chicago: Univ. of Chicago Press, 1987. — 245 p.

Досліджено основні концепції підходу до проблеми впливу ЗМІ на політичні результати та політичні функції ЗМІ. З розглянутого у статті впливу ЗМІ на органи державної влади та інші політичні інституції випливає, що різні теоретичні парадигми дають різні відповіді на ці питання, оскільки мають різні системи пріоритетів.

Исследованы основные концепции подхода к проблеме влияния СМИ на политические результаты и политические функции СМИ. Из рассмотренного в статье влияния СМИ на органы государственной власти и другие политические институты vyplывает, что разные теоретические парадигмы дают разные ответы на эти вопросы, поскольку имеют разные системы приоритетов.

An author probes basic conceptions of approach to the problem of influence of MASS-MEDIA on political results and political functions of MASS-MEDIA. Considered in the article the influence of MASS-MEDIA on public authorities and other political institutions swims out, that different theoretical paradigmas are given by different answers for these questions, as have the different systems of priorities.

Надійшла 10 вересня 2009 р.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В АЗЕРБАЙДЖАНІ ТА ГРУЗІЇ НА ЕТАПІ ПЕРЕМОГИ АНТИНОМЕНКЛАТУРНИХ СИЛ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 153–159

Особливостями розвитку пострадянських Азербайджану та Грузії були криваві етнополітичні конфлікти та несподіваний прихід до влади так званих “демократичних” сил, короткочасне правління яких можна розглядати як своєрідний політичний експеримент. Причини невдачі антиноменклатурних сил у Грузії та Азербайджані зумовлені насамперед їхньою політичною незрілістю, нездатністю перебороти вкрай несприятливі обставини в республіках.

На зорі своєї незалежності держави пострадянського простору та їх політичні системи мали багато спільних рис, адже всі вони перед тим були частинами одного політико-адміністративного й ідеологічного цілого — Радянського Союзу. Подальший шлях становлення нових незалежних держав здебільше віддаляв їх одну від одної, символізуючи альтернативність варіантів розвитку в нових реаліях постбіполярного світу та глобалізації. Втім, очевидна подібність посткомуністичного розвитку окремих країн дозволяє говорити про спільні етапи становлення державності. В межах цих етапів з теоретичної та наукової точок зору є важливим здійснення порівняльного аналізу, який дасть змогу виокремити спільне та відмінне, зрозуміти об'єктивні обставини та прихований потенціал змін.

З точки зору методології ліберальної політичної теорії, політичний розвиток держав варто розглядати у контексті суперництва політичних еліт, яким притаманні різні погляди на політичний устрій та його функції. Відмінність у поглядах і стратегіях передусім полягає у ставленні до змін, спрямованих на політичну та економічну лібералізацію, на соціальну та адміністративну модернізацію. Для часів пізньої перебудови (1988–1991 рр.) та стабілізації владної вертикалі нових незалежних країн (1991–1993 рр.) характерною особливістю є боротьба консервативних еліт, так званої “номенклатури”, з антикомуністичними

“демократичними” силами, які демонстрували волю до радикальних змін політичних систем своїх країн [4].

Поняття “партійна номенклатура” було введено до політології у 1980 р. російським ученим Михайлом Восленським (1920–1997) для позначення певного кола осіб у країнах з комуністичним режимом, які не підлягають покаранню у звичайному судово-правовому порядку [2]. До Михайла Восленського у своїх теоретичних працях цей термін вживали югославський дослідник Мілован Джилас та чеченський публіцист Абдурахман Авторханов. Ця дефініція походить ще зі сталінських часів, коли була запроваджена так звана номенклатура посад у державному та партійному апараті, кандидати до якої обов'язково затверджувалися партійними комітетами відповідних рівнів. Сталінський режим спирався на партійну номенклатуру, що знайшло своє віддзеркалення у відомому вислові: “Кадри вирішують усе. Ці кадри можуть бути усунені лише через громадянську війну”.

Добір і фільтрація кадрів набували форми чисток, що досягли свого апогею у 1937 р. Таким чином, влада перейшла до обмеженого кола осіб, які повністю втратили свій первинний зв'язок із робітничим класом і стали особливою “кастою”. Багато дослідників стверджують, що хоча формально встановлений в країні лад називався в той час соціалізмом та декларувалося, що власність

належить трудовим масам, насправді номенклатура являла собою особливий клас, що отримав так звану народну власність у своє повне розпорядження.

Радянська номенклатура базувалася передусім на партійних структурах, які фактично керували країною. Добір кадрів у Ради всіх рівнів також проводився партійними органами, оскільки саме вони призначали єдину кандидатуру на кожне депутатське місце, що потім виносилася на голосування. Найвищий ступінь в номенклатурі займала номенклатура ЦК КПРС, яка у 1980 р. складалася приблизно з 22,5 тис. працівників. Партійну номенклатуру доповнювала номенклатура господарська. Добір номенклатурних кадрів здійснювався за особистим знайомством, до того ж основну роль відігравало те, що на посади обиралися люди, які були персонально віддані тому чи іншому керівникові. Компетентність кадрів при цьому не відігравала визначальної ролі. Часто, якщо той чи інший керівник не справлявся із займаною посадою, його просто переводили на іншу керівну роботу. Таким чином, опинившись у номенклатурній касті, людина гарантувала собі довічне в ній перебування, однак потрапити до цієї касті було важко.

На відміну від тотального розгрому імперського чиновництва у буремному 1917 р., політичні зміни на пострадянському просторі, що відбулися на початку 90-х років, переважно не супроводжувалися переслідуванням членів номенклатури. Навпаки, багато з них опинились у зручному становищі для заняття ключових позицій у новій структурі влади. Ще однією відмінністю від ситуації 1917 р. було те, що на відміну від політики відвертої русифікації царської бюрократії комуністична система вирощувала “національні кадри”, яким для побудови політичної та господарської кар’єри давали на відкуп національні адміністративні утворення. Відтак у нових незалежних державах почали утверджуватись етнічно “свої” представники номенклатури, які до того ж вважали “своїми” конкретні пострадянські країни. У прагненні зберегти свою владу номенклатура зіткнулася з представниками нових посткомуністичних еліт, яких часто узагальнено називають “демократами”.

Антиноменклатурні політичні сили, які прагнули прийти до влади, насправді охоплювали організації та лідерів, що представляли багато різноманітних ідеологічних спектрів, не завжди демократичних. У Російській Федерації “демократичні” сили уособлював Борис Єльцин, в інших

республіках вони були представлені народними фронтами та іншими некомуністичними політичними партіями і коаліціями. “Демократи” одразу прийшли до влади у Росії, Грузії, Вірменії, країнах Балтії. В інших країнах влада повністю (Азербайджан, країни Середньої Азії) або частково (Україна, Білорусь, Молдова) залишилась за колишніми представниками номенклатури.

Політичні організації, що протистояли номенклатурі, очолювали особи, які у різний час розірвали стосунки із радянською тоталітарною системою. Окремі з них були радянськими дисидентами й мали досвід ув’язнення за свої політичні переконання. Деякі, як, наприклад, Б.Єльцин, походили з лав номенклатури, але рішуче розірвали з нею; інші — стали активними учасниками політичного життя вже після розпаду Радянського Союзу. Походження традиції називати антиноменклатурні сили “демократичними”, ймовірно, пов’язане, по-перше, із домінантною риторикою самих цих сил, а по-друге, з механістичним протиставленням — оскільки номенклатура є компартійною, тобто “тоталітарною”, тому сили, що їй протистоять, автоматично повинні бути “демократичними”. Насправді ж, окрім власне демократів, в антиноменклатурному таборі опинилися також націоналісти, праві радикали, клерикали, адепти екзотичних політичних переконань, на зразок “почвенників”, та ін. Сумнівність вживання традиційно усталеного узагальнюючого поняття “демократи” щодо всіх антиноменклатурних сил можна наочно продемонструвати на прикладі політичного розвитку Азербайджану та Грузії перших років незалежності.

Перемога антиноменклатурних сил у Грузії була пов’язана з приходом до влади Звіада Гамсахурдіа (1991 р.), а в Азербайджані — Абульфазы Ельчибея (1992 р.). В обох випадках перемога була тимчасовою, оскільки після нетривалого часу влада повернулася до вихідців з номенклатури — відповідно до Едуарда Шеварднадзе та Гейдара Алієва.

Якщо порівнювати постаті двох “перших демократичних президентів” Грузії та Азербайджану, то в них можна знайти багато схожого. Майже ровесники, обидва за освітою філологи, у радянський час вони були дисидентами і засуджені: А. Ельчибей — у 1975 р., а З. Гамсахурдіа — у 1977 р. Незважаючи на подібність політичних процесів за президентства З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея, їхні правління не відбувалися синхронно. А. Ельчибей прийшов до влади в Азербай-

джані в той час, коли З. Гамсахурдіа фактично вже втратив свою владу у Грузії. Однак варто зазначити, що ситуація могла скластися інакше, якби не відбулося розгрому головної “демократичної” сили Азербайджану — Народного Фронту Азербайджану (НФА) у січні 1990 р., коли до Баку були введені підрозділи Радянської армії. Внаслідок зіткнень, значних людських жертв і запровадження режиму надзвичайного стану в республіці НФА втратив підтримку, солідний кадровий потенціал і можливість безперешкодної участі у парламентських виборах, що загальмувало його прихід до влади майже на два з половиною роки. Зауважимо, що цілком вірогідно, що якби у 1990 р. в Баку не відбувся так званий “чорний січень”, то азербайджанським колегою З. Гамсахурдіа замість “номенклатурного” А. Муталібова був би представник НФА.

Політичні сили, які очолювали А. Ельчибей та З. Гамсахурдіа, проголошували гасла незалежності, демократичного розвитку, тісного співробітництва з демократичними країнами Заходу. Коаліція З. Гамсахурдіа “Круглий стіл” у 1990 р. демократичним шляхом перемогла на перших вільних парламентських виборах у Грузії, а її лідер у наступному році був всенародно обраний президентом країни. Як зазначає відомий грузинський дослідник Г. Нодія, поширена точка зору про відверто диктаторський характер влади З. Гамсахурдіа насправді є перебільшенням. Перший грузинський президент зосередив у власних руках політичної влади анітрохи не більше, ніж його колеги — президенти інших пострадянських республік. За часів правління звідистів були прийняті достатньо демократичні закони про засоби масової інформації, політичні організації та громадянство. Те саме можна сказати про президентство А. Ельчибея, а його заходи із запровадження надзвичайного стану та цензури можна виправдати з огляду на стан війни із сепаратистами у Нагорному Карабаху. Під час правління “демократів” в Азербайджані відбулися прогресивні зрушення у сферах освіти, правопорядку, фінансів тощо.

Проте демократичні починання З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея були затьмарені їхнім крайнім націоналізмом, який призвів до гострих ексцесів щодо етнічних меншин в обох країнах. Звичайно, пробудження національної свідомості мало передусім позитивний консолідуючий зміст. Визволення з-під тоталітарного комуністичного ярма республік природно супроводжувалося розкріпаченням у національній сфері — подоланням на-

слідків вікового російського великодержавного колоніалізму. Рухаючись у цьому руслі, незалежна Грузія вирішила повернутися до спадщини першої демократичної республіки, яка існувала у 1918–1921 рр. Була відновлена стара національна атрибутика, відбулися заходи з розвитку грузинської національної культури. В Азербайджані, оскільки аналогічні зі згаданими грузинськими зміни були запроваджені ще за часів президентства А. Муталібова, керманічі НФА під проводом А. Ельчибея пішли ще далі. Відбулося повернення до існуючої у 20–30-х роках минулого століття латинської абетки (замість кириличної), була офіційно запроваджена нова (насправді стара до-радянська) назва народу — “азербайджанські тюрки”, а звідси відповідно нова назва мови — “азербайджанська тюркська”. Антиросійський вектор активності грузинського та азербайджанського націоналізмів, окрім спроб радикального розриву з імперською спадщиною, виражався також у звинуваченнях (часто небезпідставних) Росії у втручанні у внутрішні справи республік та сприянні сепаратистам. За правління “демократичних” президентів Грузія та Азербайджан відмовилися приєднатися до СНД, вважаючи цю нову структуру інструментом реставрації імперії.

На жаль, найбільш помітним супутнім явищем національного відродження була дискримінація етнічних меншин. Корінь національних суперечностей і конфліктів на пострадянському просторі в цілому, а в Азербайджані та Грузії передусім, був у домінуванні на цих теренах етнічного розуміння нації. Відповідно до Тобаго трактування, згідно із З. Гамсахурдіа, до категорії “грузинська нація” не потрапляли абхази, осетини, вірмени, азербайджанці, що проживали у Грузії, однак туди зараховувалися, наприклад, картвеломовні інгілоїці — мешканці Азербайджану. Аналогічно А. Ельчибей вважав єдиною нацією тюрків Азербайджану та Ірану, однак вірмени, лезгини, талиші, курди — азербайджанські громадяни — по-суті не визнавалися “справжніми азербайджанцями”.

Проте, якщо облишити риторику та звернутися до практичних наслідків національної політики, більш згубними вони були у Грузії. В Азербайджані, окрім нагнітання атмосфери презирства до етнічних меншин через ЗМІ та неперевіраних фактів про непропорційно високе залучення владою представників меншин до бойових дій у Нагорному Карабаху, в цілому політика А. Ельчибея не була для меншин нестерпною. За правління НФА в Азербайджані не виникло жодного

серйозного етнотериторіального конфлікту (якщо не рахувати короточасне існування самопроголошеної Талиш-Муганської автономної республіки). Карабахська війна дісталася “демократам” у спадок ще від комуністичної влади. Натомість відповідальність за ескалацію південно-осетинського конфлікту цілком лежить на плечах З. Гамсахурдіа та його екстремістської політики. Антиосетинська пропаганда та насильницькі акції були спрямовані не лише проти сепаратистів Південно-Осетинської автономної області, де на той час проживало 60 тис. осетинів, а й також проти всього 165-тисячного осетинського населення Грузії, що було розселено не компактно і не могло претендувати на відособлення будь-якої іншої грузинської території. Масова втеча грузинських осетин на північ, до контрольованої сепаратистами автономної області та до Російської Федерації, загострила до краю осетино-грузинське протистояння.

Отже, правління “демократів” у Грузії та Азербайджані супроводжувалося збройними етнополітичними конфліктами, але в той час як А. Ельчибей намагався впоратися з конфліктом, який отримав у спадок від попередньої влади, З. Гамсахурдіа сам розпалював етнополітичні конфлікти. Цікавим є зіставлення конфліктуючих сторін у вже згаданих нами системі координат “номенклатура” — “демократи”. Нагорно-Карабахський конфлікт виник між “демократичними” вірменами та “номенклатурною” владою Азербайджану, а за часів А. Ельчибея вірменські “демократи” зіштовхнулися вже з “демократами” азербайджанськими. У Грузії мала місце “дзеркальна” ситуація: конфлікт у Південній Осетії і напруження в Абхазії виникли між “демократичними” грузинами та “номенклатурними” властями самопроголошених республік. А пізніше, після повалення З. Гамсахурдіа, з “номенклатурними” абхазами і осетинами мав справу вже “номенклатурний” Е. Шеварднадзе.

Таким чином, незважаючи на офіційно проголошену національно-демократичну суть правління антиноменклатурних сил у Грузії та Азербайджані, націоналізм часто вступав у суперечність з демократією. Як зазначає відомий американський ліберальний дослідник Френсіс Фукуяма, націоналізм, з одного боку, та лібералізм й демократія — з іншого, у теорії уживаються разом набагато легше, ніж на практиці. Віддаючи належне націоналізму як потужній ідеології, що здатна ефективно протистояти імперії, Ф. Фукуяма водночас ставить риторичне питання: чи готовий на-

ціоналізм після своєї перемоги над тоталітарним колоніалізмом поступитися місцем демократії та ліберальним цінностям? [5].

При цьому, розмірковуючи над політичним ладом, що утвердився спочатку в Грузії за правління З. Гамсахурдіа, а пізніше в Азербайджані при А. Ельчибеї, доходимо висновку, що його не можна вважати цілком демократичним.

Становлення антиноменклатурних рухів у Грузії та Азербайджані супроводжувалося політичними катаклізмами, які серйозно вплинули на стан політичної культури суспільств обох республік, спрямували свідомість мас у радикальне русло. Відправною точкою радикалізації грузинського “демократичного” руху були події 1989 р., коли підрозділами Радянської армії був жорстоко розігнаний масовий мітинг у Тбілісі (спрямований, зокрема, проти сепаратистських виступів в Абхазії), внаслідок чого були людські жертви. В Азербайджані радикалізація була викликана сепаратистським рухом вірменів у Нагорно-Карабахській автономній області та посилилася внаслідок подій у Сумгаїті (1988 р.) та Баку (1990 р.) — етнічних погромів і репресивних дій підрозділів Радянської армії.

Як зазначають азербайджанські дослідники, “в революційну епоху Азербайджан вступив пробуджений від “сплячки” потужним поштовхом ззовні — від вірменів, вектор націоналізму яких унаслідок зрозумілих історико-культурних причин був спрямований не стільки проти Росії й за незалежність, скільки проти турків та азербайджанців”.

Інші дослідники звертають нашу увагу на те, що “незавершеність природного історичного феодального розвитку до російської окупації на початку XIX ст. та насильницьке переривання капіталістичного розвитку в 1920 р., штучне втягування в “соціалізм” не могли не призвести до дивакуватого нашарування глибинних та еклектичних, цілком поверхневих уявлень у менталітеті, звичках, упередженнях, віруваннях народу. При потужному струсі “Карабахським конфліктом”, коли силові магнітні лінії подій почали впливати на цю аморфну та гнучку масу, вона достатньо швидко та покійно перебудувалася під диктовку “імперативу історії”. В ній, у цьому імперативі, й виявилася вся еклектичність та поліхронність суспільної свідомості й буття азербайджанського народу. Спливли на поверхню та актуалізувалися середньовічні й первісні уявлення, варварські стереотипи поведінки, фантазматичні утопії. На арену історії вийшли маси. Що

сказали вони? Що вони могли сказати? Та чи вони говорили?” [1; 6].

Схожу характеристику грузинському суспільству того періоду дає Г. Нодія: “Трирічний досвід незалежності та демократії не міг досить суттєво змінити рівень політичної свідомості всієї нації, як це було в країнах Балтії [...]: він створив лише правовий прецедент для “радикальної опозиції”, на якому вона могла засновувати свої вимоги, й цілковито абстрактний символ історичної пам’яті. Реальність незалежності як нормативного способу життя доводилося виносити із середньовічного минулого. З іншого боку, у 1918 р. Грузія була більш готовою перейти до демократії, аніж у 1990 р.: десятиріччя комуністичного правління зруйнували первістки елементів громадянського суспільства та громадянської свідомості й оголили шар середньовічної свідомості, корумпованої своїм злиттям з комуністичною ідеологією та повністю відірваної від сучасної реальності. Завдяки цьому в інтелектуальній еліті та широкій публіки залишилися переважно середньовічні ідеали політичної поведінки” [3].

Хоча між азербайджанським і грузинським суспільствами існували відмінності, вони все-таки у кінцевому підсумку не відбилися на результатах досягнень “демократичних” сил. Так, азербайджанське суспільство було носієм мусульманської культури і традиційно було більш схильне до послуху владі, пристосування до обставин і порядків. Слабкий досвід політичної участі населення, уникання набуття такого досвіду були причиною практичної відсутності азербайджанських дисидентів за радянської влади і, врешті-решт, малої чисельності і непопулярності в масах прошарку політично активної інтелігенції. У Грузії суспільство, навпаки, було до краю політизоване і готове до закликів своїх численних лідерів. Однак темпераментний менталітет і загострений індивідуалізм грузинів не давали підстав народним лідерам сподіватися на вірність своїх прихильників в умовах калейдоскопічного розвитку подій. От і виходимо, що ні в Азербайджані, ані в Грузії “демократичні” сили не могли розраховувати на стабільну масову підтримку населення.

Атмосфера жорсткого протистояння у Грузії та Азербайджані сприяла тому, що на чільні місця у “демократичних” рухах вибились не професійно компетентні, але харизматичні й амбіційні лідери-популісти, які загравали з національними почуттями мас і таким чином стверджували свою владу. Характерно, що лави провідних “демокра-

тичних” організацій — НФА та “Круглого столу” — покинули люди, які до цього справді намагалися просувати демократичні принципи і національний консенсус. Вони сформували демократичну опозицію до “демократичної” влади З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея, але не мали жодних перспектив перебороти своїх колишніх однопартійців. Дійшло до того, що на тлі крайнього радикалізму “демократів” більш респектабельно та обнадійливо виглядали усунені від влади номенклатурні лідери.

Г. Нодія зазначає, що З. Гамсахурдіа був зобов’язаний своєму іміджу диктатора швидше своєму стилю, аніж діям у власному сенсі цього слова. Перший “демократичний” президент перейняв не лише централізовану систему комуністичного правління, а й також її ідеологію громадянської війни з наголосом на образі ворога та принцип “хто не з нами, той проти нас”. Він намагався — й це до деякої міри йому вдалося — відродити початковий дух цієї ідеології, який пом’якшився та вивітрився у післясталінську еру. Його риторика явно нагадувала комуністичних класиків 1930-х років: “ворог нації” (сталінський варіант: “ворог народу”), “агент Кремля” (сталінський варіант: “агент імперіалізму”). Такою була мова його промов, офіційних засобів масової інформації; інших слів для зображення опозиції, про кожного, хто був “не з нами”, не знаходилося” [3]. Щодо азербайджанських “демократів” дослідники Д. Фурман і А. Абасов пишуть, що “можливо, навіть психологічно вони були ще менш готові жити в умовах демократії, аніж відсторонені ними “партократи” [6].

Антидемократичний, антиліберальний дух правління З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея був обтяжений конкретними випадками грубих порушень влади у відношенні до своїх громадян. Грузинська влада відверто провокувала маси до фізичної розправи над опозицією та “ненадійними” етнічними меншинами, переслідувала вільну пресу, застосовувала поліційні заходи до мітингувальників. Азербайджанська влада також порушувала свободу слова (побиття журналістів, введення цензури), проводила практику облав для насильницької мобілізації молоді з негайним відправленням її на фронт.

Крім порушень правових демократичних принципів, “демократичні” власті не гребували використовувати у власних інтересах елементи нещодавньої комуністичної практики у сфері державного та господарського управління. В Азербайджані були загальмовані темпи привати-

зації, а у Грузії було проголошено відданість “принципу конвергенції”, згідно з яким слід було зберегти “позитивні сторони” соціалістичної централізації економіки.

Та все ж головною причиною краху “демократичних” режимів у Грузії та Азербайджані була їхня професійна непридатність здійснювати владу в умовах економічного, політичного та військового хаосу, загальної корумпованості та криміналізації, відвертого втручання у внутрішню політику зовнішніх сил. Політичні команди З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея майстерно підривали основи, на яких трималися режими їхніх попередників, але, прийшовши до влади, самі стали жертвою розбалансованості практично всіх сторін суспільного життя, з якою не ладні були впоратися. Вони не змогли суттєво поліпшити економічний стан і вести результативні переговори на дипломатичному рівні; втратили контроль над військовими формуваннями, що так остаточно і не перетворилися за їхньої каденції на повноцінні національні збройні сили. Попри тимчасові військові успіхи у Нагорному Карабаху, азербайджанська армія при А. Ельчибеї втратила більше, ніж досягнула. Низький рівень управлінської компетентності обтяжувався невмінням вести більш тонкі інтриги задля усунення своїх політичних конкурентів. Упродовж усього періоду правління З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея опозиція до них усе більше розширювалась і зміцнювалась. Їхні режими впали, коли остаточно втратили підтримку впливових політиків і довіру населення.

Події, що безпосередньо призвели до відсторонення З. Гамсахурдіа та А. Ельчибея з найвищих державних посад, також подібні між собою. В обох випадках поштовхом до цих подій стали збройні заклоти, спричинені невдоволенням військових ставленням до них своїх президентів. У Грузії заколот був влаштований лідерами воєнізованого формування “Мхедріоні” Джабою Іоселіані та Тенгізом Кітовані. В Азербайджані заколот здійснив командир військового загону Сурет Гусейнов. Номенклатурні лідери, які скористалися плодами військових закладів, — Едуард Шеварнадзе та Гейдар Алієв, — через деякий час після свого приходу до влади репресували потенційно небезпечних заколотників і усунули їх з політичного життя своїх республік.

Література

1. Агаєв Р., Али-заде З. Азербайджан // Конец второй республики (1988–1993 гг.). — М.: Издат. дом “Граница”, 2006.
2. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М.: Советская Россия, МП “Октябрь”, 1991. — 624 с.
3. Нодия Г. Политическая смута и этнотерриториальные конфликты в Грузии. — <http://www.infospace.narod.ru/publik/etnokonflikti.htm>
4. Політологія посткомунізму. — К.: Політ. думка, 1995.
5. Фукуяма Ф. Комментарии к работе Г. Нодия “Национализм и демократия” // Переделы власти. — № 1. — <http://old.russ.ru/antolog/predely/4/dem1-2.htm#top>
6. Фурман Д., Абасов А. Азербайджанская революция // Азербайджан и Россия. Общества и государства. — http://www.sakharov-museum.ru/publications/azrus/az_005.htm

Політичний розвиток пострадянських Азербайджану та Грузії у перші роки незалежності має багато спільних рис, що, безсумнівно, пов'язано як із тривалим попереднім перебуванням у рамках єдиної політичної системи, так і зі специфічними особливостями двох кавказьких республік. Спільними для всіх нових незалежних держав проблемами були необхідність кардинальних економічних та адміністративних перетворень, відсутність серйозного досвіду державної незалежності, руйнація попередніх соціальних і культурних підвалин суспільств, боротьба за владу між вихідцями з номенклатури та новими політичними силами. Кожна з колишніх п'ятнадцяти республік СРСР по-своєму шукала шляхи вирішення цих проблем. Обрані лідерами молодих держав стратегії багато в чому вже встигли продемонструвати свою правильність або хибність, вони повели різними дорогами частини колишнього радянського народу.

Политическое развитие постсоветских Азербайджана и Грузии в первые годы независимости имеет много общих черт, что, несомненно, связано как с длительным предыдущим нахождением в рамках единственной политической системы, так и со специфическими особенностями двух кавказских республик. Общими проблемами для всех новых независимых государств были необходимость кардинальных экономических и административных превращений, отсутствие серьезного опыта

государственной независимости, разрушение предыдущих социальных и культурных фундаментов обществ, борьба за власть между выходцами из номенклатуры и новыми политическими силами. Каждая из прежних пятнадцати республик СССР по-своему искала пути решения этих проблем. Избранные лидерами молодых государств стратегии во многом уже успели продемонстрировать свою правильность или ошибочность, они повели разными дорогами части прежнего советского народа.

Political development of post soviet Azerbaijan and Georgia during the first years of independence has a lot of common features, which, undoubtedly, due to the fact that, both countries for a long period have been part of the one political system and also distinctive character of politics in Caucasus. In general, such issues as, necessity of cardinal economic and administrative transformations, absence of serious experience of independent statehood, destruction of previous social and cultural foundations of societies, race for power between people from a nomenclature and new political forces. Each of the former fifteen republics USSR has been searching its own way of tackling these problems. Preferred strategies by the leaders of young states has already demonstrated their pros and cons and paved its own way of development for the each of the ex-soviet nations.

Надійшла 5 вересня 2009 р.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНЕ И АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ОСОБЕННОСТИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 160–166

Проанализированы некоторые аспекты трансформации института президентства и соотношения общего — особенного в функционировании данного института в политической системе Украины и Азербайджанской Республики.

Институт президента является одним из самых значимых в системе государственных институтов, а должность президента — наивысшей государственной должностью и в зависимости от формы правления позволяет решающим образом влиять на внутреннюю и внешнюю политику страны. Актуальность исследования особенностей института президентства обусловлена кардинальными изменениями в общественном развитии посткоммунистических государств, которых объединяет не только общее прошлое, но и некоторые актуальные проблемы современности, связанные с проведением экономических и политических реформ в новых суверенных государствах в будущем. Чтобы успешно решить эти проблемы, молодым государствам необходимо изучать опыт друг друга и обмениваться им.

И в Азербайджане, и в Украине ведутся споры о роли института президентства в становлении государственности. Научное осмысление перспективных путей активизации, обоснования роли и места института президентства является важным для дальнейшего развития страны. Подчеркнем, что вопросы об учреждении поста Президента или введения президентской власти возникают и резко актуализируются, как правило, в период глубоких кризисов и предстоящих реформ политической системы общества. В последнее время опубликовано ряд статей иностранных авторов о специфике института президентства в постсоциалистических и постсоветских странах (Г. Доннелл, Х. Линц, А. Валенсуел, С. Холмс, В. Чиркин, Г. Дьогтев, И. Хутинаев и др.) [6; 10; 11; 14; 19;

22; 23; 25; 27]. Исследуемая проблема представлена и в контексте отечественных монографических трудов В. Бебика, И. Бидзюры, Е. Головахи, В. Кременя, О. Нагорной, С. Рябова, М. Шульги и др. [12; 13; 15–18; 20; 21; 24; 26]. Проблемами организации, истории и деятельности института президентства в Украине и мире занимаются некоторые научно-исследовательские учреждения НАН Украины. В Азербайджане после введения института Президента появились статьи, посвященные данному институту [3; 4; 7]. Институт президентства исследовался в трудах преимущественно сквозь призму политико-правовых и социально-исторических наук. Во многих трудах рассматриваются лишь отдельные аспекты исследуемой темы. Среди них немного разработок, в которых осуществляется комплексный анализ теории и практики функционирования института президентства в рассматриваемых странах.

Следовательно, существует потребность в анализе роли, функций, полномочий, в поиске общих закономерностей и особенностей в функционировании института президентства в Украине и Азербайджанской Республике исходя из современного мирового опыта, национальных традиций, особенностей и системной логики долгосрочного прогрессивного развития, необходимого для обеих стран.

Институт президентства определяется как совокупность четырех групп норм: 1) порядок выборов Президента; 2) его юридический статус в структуре органов государственной власти; 3) функции и полномочия Президента; 4) пре-

кращение президентских полномочий. В политической науке институт президентства должен рассматриваться в первую очередь как совокупность полномочий Президента в сфере государственного правления, которые в равной степени зависят как от конституционных норм, регулирующих функционирование президентской власти, так и от политической деятельности Президента. В целом термин “президент” происходит от латинского слова “praesidens” и дословно значит: “тот, кто сидит впереди”. На институт президентства было положено главное задание республиканского строя — гарантирование конституции, а следовательно, и демократии. К функциям президента (в том числе Азербайджана и Украины) относятся: представительство государства во внутренних и внешних отношениях, обеспечение государственного суверенитета и национальной безопасности, назначение и освобождение глав дипломатических представительств за рубежом и определенной части правительственных чиновников внутри государства, командование вооруженными силами, награждение государственными наградами, присвоение воинских и гражданских званий, осуществление помилования и др. А в зависимости от того, является республика президентской или парламентской, президент имеет соответственно более широкие или узкие полномочия в сфере назначения премьер-министра и нормотворческой деятельности.

Политическое развитие и политические системы постсоветских Украины и Азербайджана имели много общего, что, несомненно, связано с длительным предыдущим нахождением в рамках единой тоталитарной политической системы, поскольку они были частями одного политико-административного и идеологического целого — Советского Союза. Общими проблемами для всех новых независимых государств стали необходимость кардинальных политических, экономических и административных изменений, отсутствие опыта строительства государственной независимости, разрушение предыдущих социальных и культурных основ обществ. Каждая из республик искала свой путь решения этих проблем. Вместе с тем последующее становление новых независимых государств все больше отдалял их друг от друга, символизируя альтернативность вариантов развития в новых реалиях постбиполярного мира. Избранные лидерами молодых государств стратегии уже успели продемонстрировать свою правильность или ошибочность, именно они повели разными дорогами части бывшего советского народа.

Таким образом, распад СССР и провозглашение государственной независимости стали объективной исторической возможностью для Украины и Азербайджана определить альтернативные пути самостоятельного государственного развития. Страны завершили начальный этап переходного периода — провозглашение независимости и приобретение атрибутов государства и перешли к развитию демократических процессов, политического и экономического обустройства. Молодые государства получили международно-правовое признание. Конституции двух государств провозгласили демократический строй [1; 2].

С этого момента азербайджанское и украинское общества должны были самостоятельно выбрать свой путь развития. В странах произошли и еще происходят глубокие изменения во всех сферах жизни. Осуществляемый Украиной и Азербайджаном политико-правовой переход от конституционного провозглашения к практической реализации идей демократического, социального, правового государства предусматривает продолжительный и чрезвычайно сложный трансформационный процесс реализации модернизационных стратегий становления и развития суверенных демократических политических систем.

Азербайджанская Республика путем внесения изменений в Конституцию одна из первых среди стран СНГ установила институт президентства (18 мая 1990 г.). В последующем каждая из бывших советских республик уже имела собственную главу государства — президента (в частности, Украина приняла об этом закон 5 июля 1991 г.), но президентство в каждой из стран имеет свои особенности.

В соответствии с Конституцией Азербайджана от 1995 г. осуществление государственной власти в политической системе по своей форме соответствует параметрам республики, основанной на президентском управлении. В соответствии с Конституцией единую систему исполнительной власти формируют органы верховной, центральной и местной исполнительной власти. Эта система охватывает большинство государственных органов и обладает широкими правами. Исполнительная власть в Азербайджанской Республике принадлежит Президенту Республики. Гражданин Азербайджанской Республики в возрасте не менее тридцати пяти лет, более 10 лет постоянно проживающий на территории Республики, имеющий право участвовать на выборах, в том числе не осужденный за тяжкое преступление, с высшим образованием, не имеющий двой-

ного гражданства, может быть избранным Президентом Республики. Президент выбирается сроком на 5 лет на основе всеобщих и прямых выборов. Согласно политической системе Азербайджанской Республики, Президент является главой государства. Президенту даны широкие полномочия. Он с согласия Милли Меджлиса (Национального Собрания) назначает и освобождает от занимаемой должности Премьер-министра, отправляет в отставку Кабинет Министров, назначает на должность и освобождает от должности членов Кабинета Министров. Президент представляет государственный бюджет Азербайджанской Республики на утверждение Милли Меджлиса. Президент прямо контролирует деятельность правительства. Президент вносит в Милли Меджлис представления о назначении на должность судей Конституционного Суда, Верховного Суда и Апелляционного Суда Республики, назначает на должность судей других судов Республики; с согласия Милли Меджлиса назначает на должность и освобождает от должности Генерального Прокурора. Президент имеет право законодательной инициативы в Милли Меджлисе. Если Президент имеет возражение против закона, он, подписав закон в указанный срок, вместе со своими возражениями, может вернуть его в Милли Меджлис. Президент заключает межправительственные международные договоры, межгосударственные международные договоры представляет в Милли Меджлис для утверждения и аннулирования; подписывает документы по утверждению. Президент создает Совет Безопасности, руководит им и является Верховным Главнокомандующим Вооруженных Сил Азербайджанской Республики. Президент решает в порядке исполнения также другие вопросы, не относящиеся по Конституции к полномочиям Милли Меджлиса и судебных органов. В политической системе Азербайджанской Республики предусмотрены полномочия Президента во внешнеэкономической деятельности.

24 августа 2002 г. в Азербайджане прошел референдум по внесению изменений в Конституцию страны. Большинство голосов поправки и изменения в Конституции были одобрены. Перечислим изменения, которые касаются института президентства. До этого глава государства избирался большинством в две трети голосов избирателей, теперь он будет считаться избранным, если за него проголосует простое большинство — 50 % избирателей плюс один голос. По ранее действующей Конституции Азербайджана исполняющим

обязанности президента является спикер парламента, по новым правилам — глава правительства. Следовательно, состоялось упрощение процедуры избрания президента; изменение порядка замещения должности в случае недееспособности президента. Такие реформы не всегда способствуют демократизации страны, поскольку свобода действия у власти расширяется, а у оппозиции — сужается.

18 марта 2009 г. в Азербайджане прошел второй референдум, по итогам которого в Конституцию страны была внесена 41 поправка. Главным изменением стал новый порядок выбора президента. Из Конституции был изъят п. 5 ст. 101, который запрещал одному человеку занимать президентский пост более двух раз. Теперь действующий президент Азербайджана Ильхам Алиев сможет остаться у власти и после 2013 г. Подчеркнем, что И. Алиев был избран президентом в 2003 г. и переизбран на второй срок в октябре 2008 г. при поддержке 89 % проголосовавших избирателей. По мнению иностранных наблюдателей, выборы прошли с отступлениями от стандартов демократии. Его отец, Гейдар Алиев, руководил Азербайджаном 13 лет в качестве первого секретаря ЦК компартии республики, и 10 лет — в качестве президента. В этом контексте стоит рассматривать и феномен президентства Г. Алиева. Особенность президентства касается азербайджанского варианта наследования президентской должности, поскольку свое слово сказал народ страны: согласившись с лозунгом “Алиев — наше будущее, прошлое и настоящее”, азербайджанцы помогли Алиеву-сыну получить полномочия от Алиева-отца. Отметим, что для стран, переживающих период трансформации, с неоформленными группами интересов, неустоявшимися государственными институтами и отсутствием демократических традиций смена высшего руководителя представляет чрезвычайно критический момент. Таким образом, еще при жизни Гейдара Алиева начался плавный переход власти к его сыну. Еще одна особенность института президентства в Азербайджане — династический характер президентской власти. Такое положение вещей обусловило то, что оппозиция в исследуемый период ни разу не приходила к власти. Власть вытеснила оппозицию из политического пространства и снизила ее роль в политической жизни республики. Ариф Гулиев, второй секретарь Посольства Азербайджана в Украине, дает следующую оценку деятельности президента Г. Алиева: в течение 1993–2003 гг. Азербайджан продемонстрировал всему

миру, что очень многое зависит от лидера, от политики, им проводимой. Наша страна смогла занять достойное место в мировом сообществе, превратилась в страну, которую уважают в мире. Все это — результаты политики Алиева, основанной на укреплении института президентства в стране, стремлении сохранить и развить уникальные национальные особенности и институциональные нормы, присущие азербайджанскому генотипу [8].

Согласно статьи 103 Конституции Украины, одно и то же лицо не может быть Президентом Украины больше чем два срока подряд. Президент Украины — глава государства, наивысшее должностное лицо в системе органов государства. Президент Украины не возглавляет и не входит ни в одну из ветвей государственной власти, он олицетворяет государство и государственную власть в целом. Президент как глава государства уполномочен выступать от его имени внутри Украины и вне ее пределов, является гарантом ее государственного суверенитета и территориальной целостности; избирается общегосударственными прямыми выборами на 5 лет, имеет право неприкосновенности. Основные полномочия Президента в сферах: законодательства — права законодательной инициативы, наложения вето на принятые Верховной Радой законы, выдает подзаконные акты, указы и распоряжения; исполнительной власти — премьер-министр Украины назначается Верховной Радой Украины по представлению Президента Украины, кандидатуру для назначения на должность премьер-министра Украины вносит Президент Украины по предложению коалиции депутатских фракций в Верховной Раде Украины, представляет кандидатуры министра обороны, министра иностранных дел для назначения Верховной Радой Украины, останавливает действие актов Кабинета Министров; военно-политической — Президент является Верховным Главнокомандующим Вооруженных сил Украины, главой Совета национальной безопасности и обороны. Назначает и освобождает от должности Министра иностранных дел, Генерального прокурора Украины при согласии Верховной Рады. Президент Украины останавливает действие актов Кабинета Министров Украины в случае их несоответствия Конституции с одновременным обращением к Конституционному Суду относительно их конституционности. В своей деятельности Президент Украины руководствуется Конституцией Украины, Законами Украины: “О выборах Президента Украины”, “О

всеукраинском и местном референдумах”, “Об обращении граждан” и др.

Отметим, что в Украине немало проблем создания государства связаны с системой президентского доминирования, которая была актуальной до 2006 г. Основной логикой политического процесса при Л. Кучме была “борьба за власть”, в результате которой формулировалось основное задание — концентрация в одних руках власти, достаточной для определения политической повестки дня и контроля над экономическими процессами. Целью конституционной реформы в 2006 г. в Украине был переход от модели смешанной президентско-парламентской республики к парламентско-президентской. Это, в свою очередь, предусматривало перераспределение полномочий между высшими органами государственной власти в Украине в сторону снижения веса Президента в процессе принятия властных решений. Основные шаги должны были быть направлены на передачу парламенту ключевой роли относительно должностных назначений в государстве и преодоления дуализма исполнительной власти путем концентрации контрольных полномочий относительно органов низшего уровня в руках правительства. Конституционная реформа в 2006 г. модифицировала политическую систему Украины.

Следовательно, в обеих странах институт президентства связывают с исполнительной властью: в Украине до 28 июня 1996 г. Президент Украины определялся как глава государства и глава исполнительной власти, в Азербайджанской Республике Президент является главой государства и главой исполнительной власти. Этот статус и предопределяет влияние главы государства на государственное управление путем закрепления на конституционном уровне определенных полномочий и правовых норм их реализации, а на практике — организационных форм обеспечения взаимодействия президента с органами государственного управления.

Приведем общие особенности, которые обусловили внедрение института президентства в двух странах: распад СССР; утверждение принципа деления политической власти в конституциях государств. Специфические особенности: в Украине — наличие исторических традиций республиканских форм правления; в Азербайджанской Республике — отсутствие таковых, ибо критическая ситуация, сложившаяся в стране, требовала создания эффективного института власти, которым и является институт президент-

ства; неопределенность перспектив развития страны, когда ни те, кто возглавлял ее в середине 1993 г., ни те, кто, выступая за независимость Азербайджанской Республики, находился в оппозиции, не выдвинули конструктивную программу будущей ее перестройки [9].

Общие функции президентов Украины и Азербайджанской Республики относительно органов государственного управления могут быть регулятивными, контрольными, кадровыми и учредительными. Пределы их полномочий в обоих государствах определяются действующими конституциями и законами.

Во взаимоотношениях глав государств (президентов) с системой исполнительной власти в Украине и Азербайджанской Республике правомерно выделить общие признаки: легальную возможность главы государства активно влиять на государственное управление с помощью кадровой, контрольной, регулятивной и учредительной функций. Особенности касаются конституционных статусов президентов, чем объясняется разная степень их влияния на системы государственного управления. Это влияние менее существенно в Украине, где Президент наделен лишь конституционным статусом главы государства, и более существенно в Азербайджанской Республике, где в соответствии с Конституцией (ст. 99) «исполнительная власть принадлежит главе государства — Президенту». В частности, Президент Азербайджана определяет порядок деятельности Кабинета Министров и имеет право председательствовать на его заседаниях, назначать руководителей центральных органов исполнительной власти (в Азербайджанской Республике это исключительная прерогатива Президента, как и формирование системы таких органов; в Украине аналогичные полномочия Президент разделяет с премьер-министром), руководителей местных органов исполнительной власти (в Азербайджанской Республике Президент назначает их единолично, что дает возможность этим руководителям осуществлять исполнительную власть непосредственно от имени Президента; в Украине руководители местных государственных администраций выступают как представители правительства на местах, назначаются Президентом — по предоставлению Кабинета Министров и подотчетные и подконтрольные органам исполнительной власти высшего уровня). В вопросах возможностей сдерживания Президента Украины со стороны правительства предусмотрен институт контрассигнации актов главы государства,

поскольку этого не исключает Конституция Украины, однако правительство Азербайджанской Республики таким правом не наделяется, ибо официальная позиция главы государства известна уже на заседании Кабинета Министров, где председательствует Президент.

Участие президентов в законодательном процессе в Украине и Азербайджанской Республике характеризуется существенными отличиями в законодательстве, которые заключаются в следующем: в Конституции Азербайджанской Республики (ч. V ст. 96) четко определен срок рассмотрения проекта закона, объявленного срочным (20 дней); аналогичная же норма в Конституции Украины отсутствует; Президент Азербайджанской Республики имеет право подавать на утверждение Милли Меджлису государственный бюджет; таким правом Президент Украины не владеет; Верховная Рада Украины наделена правом преодоления президентского вето, тем временем как Милли Меджлис, согласно Конституции (ст.110), не имеет правового механизма преодоления отказа Президента подписывать конституционный закон, ибо, если Президент Азербайджанской Республики не подпишет конституционные законы, то они не вступают в силу. Если Милли Меджлис вновь примет большинством в 95 голосов законы, принятые ранее большинством в 83 голоса, и большинством в 83 голоса законы, принятые ранее большинством в 63 голоса, то эти законы вступают в силу после повторного голосования; конституциями Украины и Азербайджанской Республики установлены сроки подписания президентами законов: в Украине — 15 дней, при повторном рассмотрении — 10 дней; в Азербайджанской Республике это один и тот же срок — 56 дней.

Жизнеспособность института президентства во многом зависит от качества его влияния на формирование эффективного социально-политического и экономического партнерства всех влиятельных и заинтересованных сил общества.

Определяющей проблемой на всех этапах развития института президентства является разработка и установление оптимального соотношения между законодательной и исполнительной властью, особенно если во главе последней стоит Президент. Очевидная тенденция развития президентской власти в Азербайджане состоит в усилении прерогатив Президента и наделении его отдельными полномочиями, присущими власти законодательной. Это может привести к нарушению еще не сложившегося баланса поли-

тических властей и властных полномочий. В условиях президентской республики глава государства получает контроль над исполнительной властью, которая обуславливает беззащитность оппозиции, а также создает угрозу коррумпированности и манипуляции парламентскими выборами. Фактически президентская система — это «игра с нулевой суммой», когда победитель получает все, а тот, кто проиграл, все теряет. Такие тенденции приводят к идеологической поляризации общества, которая создает препятствия для сотрудничества политических игроков, а также угрожают легитимности власти, если легитимность президента ставится под сомнение. При этом, обратим внимание, получение президентом «избыточных полномочий» приводило к ослаблению других государственных институтов.

В соответствии с принципом разделения власти в Азербайджанской Республике и Украине самостоятельно функционируют три ветви власти: законодательная, исполнительная и судебная. Следует отметить, что формальный конституционный принцип деления власти в транзитивных обществах, в Украине и Азербайджане в частности, фактически еще не освоенный и не реализованный. Это обусловлено коррупцией государственного аппарата, сращиванием криминальных структур с органами законодательной и исполнительной власти, а также низким профессиональным уровнем государственного управления. Не срабатывает определенный Конституцией механизм сдерживания и противовесов функционирования властных институтов. Вследствие этого они действуют неэффективно, не удается внедрить верховенство закона во все сферы общественной жизни. Несогласованность действий власти приводит к перманентной кризисной ситуации, которая охватывает политическую сферу — низкий уровень доверия граждан к властным структурам, экономическую — несостоятельность выполнить национальную программу развития экономики, социальную сферу — обнищание подавляющей части населения. В странах транзитивного характера система государственной власти еще не сбалансирована, что является фактором, который обуславливает возникновение постоянных кризисов во взаимоотношениях во властном треугольнике «Президент — правительство — парламент».

Таким образом, в современных условиях институт президентства представляет собой неотъемлемый элемент политической системы. Президент является влиятельной фигурой в политической

жизни страны, выступая как своеобразный символ государства и играя решающую роль в определении политики государства. Институт президентства в Украине и Азербайджане еще не является устоявшейся совокупностью конституционных норм, с момента его создания он развивается, изменяется и приобретает новые черты. Украина и Азербайджан — молодые суверенные страны, которые делают первые шаги на пути построения правового демократического государства. Это сложный и продолжительный по времени процесс, предусматривающий ломку старой тоталитарной системы, пересмотр ранее действовавшей Конституции и создание новых структур власти. Учреждение президентства в данных странах открыло новый этап в развитии государственности и свидетельствует о восприятии государственно-политических институтов, характерных для демократических стран. В то же время отметим, что в этих странах президенты имеют различный статус и объем полномочий. Каждая страна сама определяет, какую роль должен играть Президент в ее политической жизни. Институт президентства в Азербайджане является главным доминирующим органом государственной власти, а Президент — не только юридическим, но и фактическим лидером азербайджанского государства, который пользуется поддержкой населения страны. В Украине в условиях усиления парламентаризма президентская власть остается достаточно важным и авторитетным полюсом определения политики государства, ее стратегического развития, Президент является арбитром нации.

Литература

1. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 г. // Сб. законов Азербайджанской Республики. — 1997. — № 1, 31 июля.
2. Конституція України // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Агаев Махаддин Байрам оглы. Институт Президента Азербайджанской Республики: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. — М., 1994. — 158 с.
4. Агия Нах Чыванлы. Архитектура политической системы Азербайджана // Бакинский рабочий. — 2009.
5. Гасимлы А. А. Роль геоэкономического (энергетического) фактора в процессе трансформации политического режима в Азербайджане: ретроспективный анализ и современность // Право и политика. — 2009. — № 3.
6. Грачев Н. И., Гаджи-Заде Э. А. Формы правления и институт президентства в странах СНГ. — Волгоград: Волгоград. акад. МВД РФ, 2005. — 168 с.

7. Гуляев М. Политические реформы в Азербайджане (1989–2004 гг.) — http://www.idea.int/europe_cis/upload/gulaliev_rus_ed.pdf
8. Гулиев А. Легко ли быть “отцом нации”, когда папа — тоже президент // Киевский телеграф. — 2006. — №18, 12–18 мая.
9. Гулієв Аріф Джаміль оглу. Особливості інституту президентства в Україні та Азербайджанській Республіці: державно-управлінський аспект: Дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. — К., 2005. — 20 с.
10. Златопольский Д. Л. Институт президента в Восточной Европе: порядок выборов и ответственность // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. “Право”. — 1999. — № 5. — С. 19.
11. Игнатов А. В. Правовые особенности проведения повторного голосования по выборам Президента Украины: заметки международного наблюдателя // Право и политика. — 2005. — № 2.
12. Кармазіна М. С. Інститут президентства: походження та сутність феномена // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3(6). — С. 36–51.
13. Кармазіна М. С. Інститут президентства: за і проти // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2004. — С. 112–125.
14. Линц Х. Дж. Угрозы президентства // Пределы власти. — М.: Век XX и мир, 1994. — С. 3–24.
15. Лукавенко С. Индекс президентской власти как методология оценки повноважений // Віче. — 2006. — № 9–10. — С. 34–37.
16. Мазур Д. В. Актуальні питання співвідношення нормативно-правових указів Президента України та законів України // Право і безпека. — 2005. — № 1. — С. 30–34.
17. Матвієнко В. М. Співдружність Незалежних Держав (СНД): історія створення та розвитку // Вісн. Київ. ун-ту. Сер. “Міжнар. відносини”. — Вип. 6. — К., 1997.
18. Погорілко В. Інститут президентства в Україні // Політичний менеджмент. — 2004. — № 6(9). — С. 179–180.
19. Рзаев С. М. Інститут президентства как основной стержень системы государственного управления в Азербайджане // Право и политика. — 2009. — № 5.
20. Рудич Ф. М. Чи багато потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур в країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи). — К., 1998.
21. Рябов С. Г. Глава держави // Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко. — К.: Генеза, 2004.
22. Сахаров Н. А. Інститут президентства в сучасному світі. — М.: Юрид. лит., 1994. — 176 с.
23. Согрин В. В. Президенты и демократия: Американский опыт / Рос. ассоц. полит. наук. — М.: Весь мир, 1998. — 199 с.
24. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5(14). — С. 39–50.
25. Хутинаев И. Д. Інститут Президента и проблемы формы государства. — М.: Луч, 1994. — 40 с.
26. Шатіло В. А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — 18 с.
27. O'Donnel C., Slimlter P. C. Transition from the Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. — Baltimore; L.: The Jons Hopkins Univ. Press, 1991.

В современных условиях институт президентства является неотъемлемым элементом политической системы. Оценку места и роли института президентства в политической системе общества необходимо проводить с учетом анализа конституционных норм, регулирующих правовой статус и объем полномочий института президентства; происходящих в стране политических процессов; индивидуальных характеристик лица, занимающего президентский пост.

У сучасних умовах інститут президентства є невід'ємним елементом політичної системи. Оцінку місця і ролі інституту президентства у політичній системі суспільства необхідно проводити з урахуванням аналізу конституційних норм, що регулюють правовий статус і об'єм повноважень інституту президентства; політичних процесів, що відбуваються у країні; індивідуальних характеристик особи, що займає президентський пост.

In modern terms an institute of presidency is the inalienable element of the political system. Estimation of place and role of institute of presidency in the political system of society it is necessary to conduct taking into account an analysis: constitutional norms, regulative legal status and volume of plenary powers of institute of presidency; political processes which take a place in a country; individual descriptions of person which occupies a presidential post.

Получена 7 сентября 2009 г.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА УПРАВЛІННЯ КАР'ЄРОЮ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 167–171

Висвітлюються проблеми побудови, розвитку та управління кар'єрою державних службовців в аспекті демократичних перетворень українського суспільства, досліджуються принципи постановки кар'єрної мети.

Відтоді як Україна вступила на шлях демократичних перетворень, у більшості галузей людської діяльності на перше місце вийшло сполучення інтересів особистості й організації. Стосується це, безперечно, й сфери державної служби. Якщо в часи Радянського Союзу система управління персоналом носила організаційно-розпорядничий (адміністративний) характер і дії людини були суворо регламентовані, кроки її службового просування диктувалися вищими органами, то сьогодні основна відповідальність за успішний розвиток кар'єри лежить на самому працівникові. У світлі цього термін “кар'єра” набув більш вагомого значення, більш чітких обрисів. Державні службовці зрозуміли, що процес службового просування підлягає вивченню, прогнозуванню, управлінню. Відкрилася можливість “робити” кар'єру. Наслідком цього стало підвищення інтересу до теми управління кар'єрою.

Кар'єра (від фр. *cariera*) — успішне просування вперед у тій або іншій галузі (суспільній, службовій, науковій, професійній) діяльності. Вибір кар'єри є одним з найважливіших рішень, що людина приймає у своєму житті, тому що досягнення людини в тій або іншій сфері діяльності залежать від відповідності між її особистістю та характером її роботи, а також від поєднання особистих очікувань в галузі особистої кар'єри з можливостями організації. Поняття службової кар'єри існує в широкому й вузькому сенсі.

У широкому розумінні кар'єра — професійне просування, професійний ріст, етапи сходження службовця до професіоналізму. Результатом кар'єри є високий професіоналізм державного

службовця, досягнення визнаного професійного статусу. Критерії професіоналізму можуть змінюватися впродовж трудової діяльності людини. У вузькому розумінні кар'єра — посадове просування, досягнення певного соціального статусу в професійній діяльності, посідання певної посади. У цьому випадку кар'єра — свідомо обраний та реалізований службовцем шлях посадового просування, прагнення до наміченого статусу (соціального, посадового, кваліфікаційного), що забезпечує професійне, соціальне самоствердження службовця відповідно до рівня його кваліфікації. Державний службовець, як правило, усвідомлено вибирає й робить кар'єру як у професійному, так і в посадовому плані. Сутнісною складовою поняття кар'єри є просування, тобто рух уперед. Щодо цього кар'єра — це процес, що визначається як проходження, послідовність станів системи. Таке розуміння кар'єри орієнтує на відповідний методологічний підхід до її дослідження. У його основі лежить тенденція сучасної науки вивчати події, а не речі, процеси, а не стани. Суспільство та його компоненти розглядаються як процеси, а не як статичний стан, як безперервний нескінченний потік подій. Людина в цьому потоці змушена безупинно рухатися в ньому, пристосовуватися до нього, переборювати його течії, що іноді стрімко змінюють напрям, контролювати власні зміни в цьому процесі й зміни його складових. Що стрімкішим є загальний рух, то небезпечніше уповільнення в цьому русі. Звідси розуміння кар'єри як активного просування людини в овоєнні й удосконалюванні способу життєдіяльності, що забезпечує його стійкість у потоці со-

ціального життя. Із цих позицій визначається підхід до моделювання кар'єрного процесу й основи стратегічного керування кар'єрою.

Кар'єра — це процес руху по шляху оволодіння якимись цінностями, благами, визнаними в суспільстві або організації. Такими є посадові щаблі, рівні ієрархії; щаблі кваліфікаційних сходів і пов'язані з нею розряди, що диференціюють навички й знання людей за рівнем майстерності; статусні ранги, що відбивають величину внеску працівника в розвиток організації (вислуга років, раціональні пропозиції та ін.), його положення в колективі; щаблі влади як ступеня впливовості в організації (участь при прийнятті важливих рішень, близькість до керівництва); рівні матеріальної винагороди, доходи (рівень зарплати й розмаїтість соціальних пільг). Таким чином, кар'єра — це процес професійного росту людини, підвищення його впливу, авторитету, статусу в середовищі, виражений у його просуванні по щаблях ієрархії, кваліфікаційних сходах до винагород і престижу.

Складність кар'єри зумовлена безліччю факторів, насамперед пов'язаних з особливостями особистості працівника, що робить кар'єру, і середовища, в якому розвивається кар'єра (далі — кар'єрне середовище), і так само особливостями й рівнем розвитку суспільства, в якому діють людина й організація. Для більш повного вивчення, розуміння й оволодіння механізмами впливу на характер кар'єри необхідно враховувати як складні зв'язки утворюючих елементів, так і складність та особливості самих цих елементів. Комплексність кар'єри припускає необхідність розгляду її з різних боків, використання при її дослідженні різних підходів. Багатоаспектність кар'єри виражається в її наповненості різними складовими. Кар'єра поєднує в собі такі напрямки діяльності, як удосконалення рівня професійного, особистісного, загального культурного розвитку, заходу щодо самопрезентації, самореклами, формування, зміцнення й підтримки необхідних зв'язків, що сприяють тому, щоб реальний внутрішній ріст був помічений, по праву оцінений в середовищі службовця і відбитий у формі зовнішнього росту (підвищення по службі, оплати праці). Повноцінний розвиток кар'єри неможливий без сприяння кар'єрного середовища, спрямованого на забезпечення необхідних умов для росту й реалізації зростаючого потенціалу особистості. Кар'єра — динамічне явище, що постійно змінюється й розвивається, тому розглядати це явище треба як послідовність стадій у часі.

Поняття стадії кар'єри є фундаментальним для керування розвитком кар'єри в системі державної служби. Керівники органів державної служби зобов'язані враховувати це й прагнути диференційовано працювати над проблемами кар'єрного просування співробітників. Трудова діяльність є не тільки засобом самореалізації, а й засобом до існування, тому при виборі професії доводиться враховувати рівень оплати праці, її ринкову вартість. Порівняно низький рівень заробітної плати в системі державної служби призводить до відтоку найбільш обдарованих, швидко прогресуючих фахівців.

Під професією державного службовця розуміють сукупність знань, умінь і навичок, а так само ділових, особистісних психологічних і моральних якостей людини, що дозволяють йому успішно виконувати трудові функції на певних посадах державної служби. У рамках цієї професії (як роду занять, трудової галузі) існує безліч спеціальностей і спеціалізацій, володіння якими вимагає певного рівня вмінь і знань — кваліфікації.

Професія державного службовця — одна з найбільш соціально важливих і складних, вона потребує на підготовку більших витрат часу й засобів, а від людини вимагає не тільки службово-професійних якостей, а й моральних.

Успішне забезпечення державної служби висококваліфікованими кадрами вимагає нового підходу до проблеми їхньої підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації. Досвід кар'єрного просування персоналу в системі державної служби в більшості країн показує, що головними критеріями підвищення по службі є професійна кваліфікація, результати її практичної реалізації й стаж роботи.

Можливо, найбільш важливе рішення, що приймає людина в житті, — це вибір кар'єри. Джон Голланд запропонував і досліджував теорію вибору кар'єри. Він вважає, що цей вибір є вираженням особистості. Також він визначає, що досягнення людини в тому або іншому виді кар'єри залежать від відповідності між його особистістю й обставинами роботи [5, 235–247].

Дж. Голланд вважає, що кожна людина деякою мірою належить до одного з шести типів особистості [3]:

- 1) реалістичний — така людина надає перевагу діяльності, пов'язаній з маніпуляціями інструментами і механізмами;
- 2) дослідницький — воліє бути аналітиком, допитливим, методичним і точним;

- 3) артистичний — експресивна, нонконформіст, їй властиві зміни настрою, оригінальна, внутрішньо зосереджена;
- 4) соціальний — любить працювати в команді і допомагати іншим, цілеспрямовано уникає систематичної діяльності, у тому числі механічної;
- 5) підприємницький — любить діяльність, що дозволяє їй впливати на інших для досягнення поставлених цілей;
- 6) конвенціональний — любить систематичне маніпулювання даними, записами, репродукування матеріалів.

Незважаючи на те, що відповідно до цієї концепції один з типів завжди домінує, людина може пристосовуватися до умов, використовуючи стратегії двох і більше типів. Альтернативою концепції Голланда може вважатися типологія, запропонована Е. Климовим [4]. У ній всі види діяльності поділені за предметами праці:

Тип П — “людина — природа”, якщо головний предмет праці — рослини, тварини, мікроорганізми.

Тип Т — “людина — техніка”, якщо основний предмет праці — технічні системи, речовинні об’єкти, матеріали, види енергії.

Тип Ч — “людина — людина”, якщо головний предмет праці — люди, групи, колективи, спільності людей.

Тип З — “людина — знак”, якщо основний предмет праці — умовні знаки, цифри, коди, природні або штучні мови.

Тип Х — “людина — художній образ”, якщо головний предмет праці — художні образи, умови їх побудови.

Накладаючи дві наведені типології на структуру управління кар’єрою державних службовців, можна зробити висновок, що при відборі кадрів у систему державної служби необхідно передусім орієнтуватися на претендентів, що тяжіють до соціального/підприємницького типу особистості (за Дж. Голландом) і до “типу Ч” (за Е. Климовим).

Розвитком кар’єри називаються такі дії, які використовує співробітник для реалізації свого плану. Планування й управління розвитком кар’єри вимагає від працівника й від органу влади додаткових зусиль:

- надання співробітнику можливості професійного росту, забезпечення більш високого рівня його життя;
- більш чітке визначення особистих професійних перспектив співробітника;

- можливість цілеспрямованої підготовки до майбутньої професійної діяльності;
- підвищення конкурентоспроможності співробітника на ринку праці.

Основну відповідальність за планування й розвиток власної кар’єри несе службовець. Керівник органу влади й управління виступає як наставник або спонсор співробітника. Його підтримка необхідна для успішного розвитку кар’єри, оскільки він розпоряджається ресурсами, управляє процесом організації всієї діяльності трудового колективу. Відділ кадрів, служби управління персоналом відіграють роль консультантів і організаторів процесу розвитку кар’єри співробітників. Вони прагнуть вирішити два основні завдання:

- сформувати зацікавленість співробітників у розвитку кар’єри;
- надати їм інструменти для початку управління власною кар’єрою.

Наступним етапом є розробка плану розвитку кар’єри. План кар’єри — документ, у якому представлений варіант професійного розвитку й посадового просування державного службовця в організації. План звичайно містить у собі етапи професійного розвитку державного службовця й найменування посад, на яких можуть бути проведені стажування й тимчасове виконання посади, а також призначення й необхідні для цього заходи щодо його професійного розвитку [2].

Співробітник повинен визначити свої професійні інтереси й методи їх реалізації, тобто посаду, яку він хотів би зайняти. При цьому необхідно зіставити можливості службовця та його вимоги до посад, в яких він зацікавлений, і визначити, чи є даний план розвитку кар’єри реалістичним. На ньому етапі співробітнику необхідна наступна допомога:

- консультування;
- спеціальне тестування для визначення сильних і слабких сторін співробітника, його потенційних інтелектуальних можливостей.

Реалізація плану розвитку кар’єри залежить передусім від самого працівника. Необхідно суворо виконувати весь набір засобів, що забезпечують успішну реалізацію плану: найважливішою передумовою службового просування є успішне виконання посадових обов’язків; випадки підвищення співробітників, які не справляються зі своїми обов’язками, не є частими; працівник повинен не тільки користуватися всіма доступними професійними способами розвитку, а й демонс-

трувати набуті навички, знання, зрілість; реалізація плану розвитку кар'єри здебільше залежить від ефективного партнерства з керівником, тому що саме він оцінює роботу співробітника на займаній посаді та його потенціал, ухвалює рішення щодо його просування і має у своєму розпорядженні ресурси, необхідні для розвитку державного службовця; для успішного просування співробітника організація повинна знати про його досягнення й можливості. Це робиться за допомогою виступів, доповідей, звітів та ін. [6].

План кар'єри може бути коротко-, середньо- і довгостроковим. При плануванні кар'єри важливо враховувати строки, або стадії перебування на посаді. План кар'єри складається з урахуванням того, що оптимальний час перебування фахівця на посаді може коливатися в межах чотирьох-п'яти років. За цей строк людина проходить кілька стадій.

Після закінчення цього строку в людини може ослабнути інтерес до свого професійного розвитку, що веде до зниження трудової віддачі.

Важливу роль в управлінні кар'єрою грає самоорганізація службовця. Для успішного розвитку кар'єри важлива не тільки успішна робота органів управління, а й особиста ініціатива працівника. Знання свого інтересу, своїх здатностей і можливостей — вихідна позиція у службовій кар'єрі. Її зміцнення вимагає одержання відповідей на кілька основних питань: Як організувати свої ресурси? Як їх інвестувати, щоб вони принесли найбільший організаційний прибуток і розвивали службове просування? Які механізми й коли використовувати, щоб забезпечити стійке просування? У цих питаннях полягає суть кар'єрної орієнтації. На жаль, рівень самоуправління кар'єрою у сучасних державних службовців залишає бажати кращого. На підтвердження цього наведемо приклад дослідження кар'єрних процесів у державній службі Росії у вересні-жовтні 2006 р. [1]. У ході дослідження були опитані 740 державних службовців у восьми регіонах країни й семи федеральних державних органах. Результати показали невизначеність у відповідях службовців на багато питань про їхню кар'єру. Так, кожен третій не зміг відповісти на запитання "Хотіли б Ви піднятися на більш високий посадовий щабель?". Стільки ж не змогли визначити, чи досягли вони своєї мети в кар'єрі. 57 % опитаних не знають думки своїх керівників про можливість їхнього службового просування. Ці дані вказують на те, що кар'єрні цілі значної частини службовців не визначені, отже, їхню успіш-

ність у кар'єрі можна поставити під сумнів. Ще один результат змушує задуматися: кожен п'ятий респондент визнає, що службова кар'єра його не цікавить, тобто кар'єрної мети вони перед собою взагалі не ставлять. Заслужують на інтерес відповіді на запитання "Чим ви керувалися, вступаючи на державну службу?". Майже 50 % відзначили бажання мати гарантію постійної роботи, третина — прагнення реалізувати себе в управлінні, 13 % — забезпечити перспективи для подальшого росту, багато хто прагнуть зайняти гідне місце в суспільстві, досягти матеріального благополуччя. Таким чином, можна зробити висновки, що більшість державних службовців мають лише службову мету. Однак реалізувати її їм заважає відсутність кар'єрної мети. Підсумовуючи досвід різних дослідників, можна навести шість принципів постановки кар'єрної мети.

1. Привабливість. Вибір кар'єрної мети часто пов'язується із престижністю. Цю умову потрібно враховувати, але це положення має бути привабливим й в індивідуальному плані. Щодо цього воно повинне відповідати особистим інтересам, цінностям, поданням. Такий вибір мети допомагає захопитися нею, отже, легше переборювати труднощі "чорної роботи" при просуванні до неї.
2. Реальність. Найбільш реальні цілі професійного просування й розвитку здібностей до виконання найближчої в організаційній ієрархії посади.
3. Послідовна близькість. Дальність мети розсіює устремління. Розподіл руху за етапами концентрує зусилля. Послідовна постановка завдань наближає кінцеву мету.
4. Прогресивність і послідовність. Кожна з наступних підцілей повинна припускати нарощування здібностей і можливостей. Якщо мета досягнута ривком, без забезпечення готовності до освоєння нового положення, кар'єрний процес втрачає стійкість.
5. Можливість коригування мети. У процесі просування можуть змінюватися його мотиви. Рухатися до мети, жорстко орієнтуючись на вихідні матеріали, — гальмування кар'єрного процесу.
6. Можливість оцінки результативності. Мета повинна бути формалізована й припускати критерії оцінювання її досягнення. Зіставлення отриманих результатів з поставленою раніше метою — основа оцінки ефективності й подальшого планування кар'єрного руху.

Необхідно також відзначити, що найважливішим фактором в управлінні будь-якою кар'єрою (у тому числі державного службовця) є стимулювання праці. Під цим терміном розуміється створення матеріальних і моральних передумов для ефективної та якісної праці працівника. Самі по собі ці фактори не стимулюють трудової діяльності, однак вони створюють сприятливе середовище для ефективної праці. Їх реалізація залежить насамперед від самого працівника, його потреб і ступеня їх задоволення, освоєння їм мотиваційного середовища.

Таким чином, службова кар'єра — це рушійна сила апарату державної служби. І для того, щоб цей апарат працював, кожний повинен зайняти в ньому чітке місце, визначити напрямок свого руху, позначити точки взаємодії із системою. Відповідальність за це лежить як на державних органах у цілому, так і на кожному службовцеві зокрема.

Література

1. Государственное управление и государственная служба за рубежом: Курс лекций. — М.: Изд-во СЗАГС, 1998. — 187 с.
2. Журавлев П. В., Карташов С. А., Маусов Н. К., Одегов Ю. Г. Технология управления персоналом. Настольная книга менеджера. — М., 2005. — 576 с.
3. Общая декларация прав человека. — М., 1993. — 185 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионала. — М., 1996. — 265 с.
5. Служебная карьера. — М.: Экономика, 1998.
6. Шекшня С. В. Управление персоналом современной организации: Учеб.-практ. пособие. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ЗАТ "Бизнес-Школа "Интел-Синтез", 1998. — 352 с. (Сер. "Б-ка журнала "Управление персоналом").

Досліджені процеси побудови, планування розвитку, а також управління і самоуправління кар'єрою державних службовців. Успішне забезпечення державної служби висококваліфікованими кадрами розглядається в тісному зв'язку з новим підходом до проблеми їхньої підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації. Досвід кар'єрного просування персоналу в системі державної служби в більшості країн показує, що головними критеріями підвищення по службі є професійна кваліфікація, результати її практичної реалізації й стаж роботи.

Исследованы процессы построения, планирования развития, а также управления и самоуправления карьерой государственных служащих. Успешное обеспечение государственной службы высококвалифицированными кадрами рассматривается в тесной связи с новым подходом к проблеме их подготовки, переподготовки и повышения квалификации. Опыт карьерного продвижения персонала в системе государственной службы в большинстве стран показывает, что главными критериями повышения по службе являются профессиональная квалификация, результаты ее практической реализации и стаж работы.

The article is devoted to research of processes of construction, planning of development, and also management and self-government a career of civil servants. An author examines the successful providing of government service highly skilled shots in close connection with new approach to the problem of their preparation, retraining and in-plant training. An author comes to the conclusion, that experience of career advancement of personnel in the system of government service in most countries shows that the main criterion of going-up in career is professional qualification, results of its practical realization and experience of work.

Надійшла 17 вересня 2009 р.

КРИЗА КОНСОЛІДАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СПІВТОВАРИСТВІ ТА УМОВИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 172–175

Розглянуто умови “політичного та економічного наближення” України до Європейського Союзу, політична цілісність якого нині ставиться під сумнів.

“Європейський вектор” української дипломатії є одним із пріоритетних і стратегічно важливих для нашої країни. В документі “Про основні напрями зовнішньої політики України”, прийнятому Верховною Радою України ще в 1993 р., підкреслюється, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейському Співтоваристві, а також в інших західноєвропейських і загальносвітових структурах [1]. Актуальність проблеми взаємовідносин України з гігантським комплексом процесів європейської інтеграції та кооперації зі структурами Європейського Союзу є беззаперечною.

Україна перебуває в несамовитих терзаннях та у знеможі внутрішніх конфліктів, у пафосних мріях прагне хоч трохи наблизити своє світле майбутнє шляхом поступового набування членства в європейській сім’ї, в самому Євросоюзі, але справи тут не такі вже й блискучі, як хотілося б багатьом його учасникам [3].

Євросоюз не рухається у бік кризи, почасти цю реалію продемонстрували червневі 2009 року парламентські вибори у країнах — членах ЄС. Після цього можна констатувати, що він вже перебуває в ній. Центральна проблема цієї принципової кризи полягає у сперечанні на пересічну тему: “Що таке Європейський Союз і яке його майбутнє”. Для британців, поляків і чехів та інших країн Європа є “короткою формулою” мінімальних вимог до демократії, правової держави і ринку. На цій базі (така їхня філософія) можуть будуватися взаємини суверенних країн. Крім того, коротка формула — це також і експортний шлягер, рецепт з підтримки миру.

Для інших Європа вже давно стала чимось вагомим. Вони (цієї точки зору особливо рельєфно дотримуються Німеччина, Італія, Люксембург і, за деяким винятком, також Франція) марять про створення єдиної європейської наддержави. Для них поняття “єдина Європа” завжди було пов’язане з готовністю відмовитися від частини національного суверенітету, принаймні з його новою дефініцією. З таким підходом ніколи не були згодні британці. Польща і Чехія не хочуть про це і чути. Навіть навпаки. Їх досвід життя під Радами примушує їх ставити знак рівності між поняттями “свобода” і “суверенітет”.

“Конфлікт моделей” тут зовсім не новий. В принципі, він так само старий, як сам Євросоюз. Проте новим у ньому є те, що якраз зараз не вислизає внутрішніх сил, які могли б згуртувати Європу саме тепер, коли дія відцентрових сил ще помітніша, аніж раніше. Ідея “толерантності”, яка для Європи є бастионом Освіти, хай прекрасна і хороша, але дуже абстрактна на практиці, щоб об’єднати 27 країн-членів. Релігійно-культурна спадщина, кровний зв’язок з Освітою — все це для ЄС складові його ідеалу. Але цих орієнтацій недостатньо, щоб створити сенс і цілі, які переконують всіх його членів у необхідності “вкладатися” в процес посилення ролі “єдиної Європи”.

Який шлях — або які шляхи — виберуть ті, кому найближчим часом доведеться знову шукати “свою Європу”, зараз передбачити важко. Але вже сьогодні вимальовуються альтернативи. Якщо, наприклад, поляки, чехи і британці — всупереч пораді А. Меркель — будуть і далі вчиняти протидію в питаннях конституції ЄС, то можна спокійно забути про “Європу двадцяти семи”.

Тоді потрібно буде серйозно подумати над чимось на зразок “добровільного розпаду при збереженні єдиної бази”. Базою міг би стати вільний союз, що спирається на демократію, принципи правової держави і ринкову економіку, а все інше повинно стати добровільною справою відповідних країн.

Можна припуститися думки й про те, що при цьому декілька країн рухатимуться вперед у питаннях розвитку “суто своєї” соціальної моделі, демократизації, посилення “суверенного вектору” зовнішньої та оборонної політики тощо. Вони могли також, зробивши невеликі зміни, прийняти ті частини загальноєвропейської конституції, в яких мовиться про “чисто” організаційні форми. Інші країни залишилися б осторонь. І це не було б погано. Можливо, це навіть стало б виразом зрілості Європи. Але поки справа до цього не дійшла, німці, в усякому разі з чистою совістю, можуть стверджувати, що зробили все можливе “для запобігання добровільному розпаду” свого континенту [7].

Недоречно оминати і той другий бік медалі, де йдеться про те, що всі країни Європейського Союзу по-своєму, але переживають всесвітню економічну та фінансову кризу, а тому їм важко скорординувати свої дії у сфері зовнішньої політики, оскільки у сфері внутрішньої економіки тут відбувається некерований процес грошових потоків, стихійне “борсання” у мережі кризових явищ.

А от щодо українських євроінтеграційних перспектив, то варто прислухатись думки **Алана Мейх'ю** (професора Сассекського європейського інституту): “Сьогодні в Україні існує досить узгоджена позиція щодо інтеграції до Європейського Союзу, і це, безперечно, сприятиме розвитку економіки країни, водночас не створюючи проблем у відносинах із Росією. Успішна інтеграція може принести велику користь як Україні, так і ЄС. Але успіх частково залежить від українського уряду, який повинен ефективно та продуктивно працювати з ЄС” [7]. Слушна думка, адже саме теперішні негаразди у світовому економічному та фінансовому полі сприяли тому, що криза підкреслила слабкі сторони української економіки: нерозвиненість внутрішнього ринку та відсутність міжгалузевої кооперації.

Маємо відкрито визнати, що український уряд просто не здатний розв'язати більшість економічних проблем. За теорією **Кейнса**, уряди мали б провадити “стимулювальну” економічну політику під час спадів і “стримувальну” — під час підйомів. Натомість упродовж останніх кількох років уряди більшості країн безперервно стиму-

лювали розвиток економіки, зокрема емісували додаткові гроші або активно залучали зовнішній капітал. Накачування грошми економіки України призвело до сповільнення конкурентного відбору економічних суб'єктів. Такою є думка аналітика CASE-Україна **Володимира Дубровського** [3].

Цілком зрозуміло, що вступ України до ЄС є довготривалим, багатоетапним та віддаленим у часі процесом, проте висвітлення цієї теми вже сьогодні займає чільне місце серед науковців, журналістів і політиків.

З проголошенням незалежності України у 1991 р. всім стало зрозуміло, що п'ята за населенням і перша за територією на європейському континенті Україна є одним із ключових елементів політичної, військової, економічної, наукової та культурної співпраці Європи [6]. Європейський вибір України є природним і цілком закономірним. Такий вибір можна пояснити кількома факторами. По-перше, це географічна та цивілізаційна близькість між Україною та Європою. Якою б не була банальною ця істина, але українці були, є і завжди будуть європейцями. Важко не погодитись із думкою экс-Президента **Л. Д. Кучми** про те, що “Україні не треба нікуди прямувати. Вона була, є і лишається там, де їй визначено історією і географією” [4, 6]. По-друге, історична традиція співпраці українців з іншими європейськими народами. По-третє, Україна, як одна із пасивних членів СНД, виступає за розвиток найширших торговельно-економічних та інших зв'язків між країнами пострадянського простору на засадах суверенного партнерства, рівноправності і взаємовигоди. Водночас Україна уникає участі в інституціоналізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити співдружність у наддержавну структуру конфедеративного характеру. По-четверте, це “євростандарт” економічного процвітання, політичної стабільності, соціального благополуччя, демократії та особистої свободи громадянина. На тлі економічної кризи, корупції, організованої злочинності, політичної нестабільності і зубожіння основної маси народу України “євростандарт” є більш ніж привабливими взірцями для наших співвітчизників і стимулами подальшої інтеграції України.

Багатьох аналітиків — у світі, Європі та в Україні — цікавить “диалогія Україна — Росія” на тлі євроінтеграційних перспектив обох країн. Цікавою щодо цього є думка редактора часопису “Нова Польща” **Єжи Помялковського**. Він вважає, що ключ до східної політики не лише Польщі, а й

Євросоюзу — це Україна, а не Росія. “Я палко підтримую вступ України до ЄС. Росія не може бути членом Євросоюзу, навіть якби й не мала імперських амбіцій. Але вона повинна і може бути його партнером, оскільки її величина та економічна вага призвели б до її перетворення на гегемона, а ЄС — організація, в якій така роль неможлива” [2, 34].

Центрально-європейські сусіди України перебували у схожій ситуації, коли розпочали процес європейської інтеграції на початку 90-х років. Проблеми було вирішено за допомогою так званої “подвійної стратегії”. По-перше, ці країни інвестували у розвиток університетських навчальних курсів із євроінтеграційних питань та тренінгу наявного персоналу незрівнянно ані з ким великі ресурси; по-друге, вони свідомо і далекоглядно запровадили системи координації політики європейської інтеграції у супрязі зі найоптимальнішим використанням своїх обмежених ресурсів. Україна у цьому сенсі має пройти ще значний підготовчий шлях.

Політика європейської інтеграції відрізняється від більшості так званих “секторальних політик”, оскільки вона горизонтальна і має вплив майже на всі міністерства на центральному рівні. У цьому сенсі вона не є зовнішньою політикою, вона одночасно реформує і внутрішню політичну, і економічну, і соціальну системи. Такий підхід до політики європейської інтеграції означає необхідність певного рівня координації на центральному рівні. Без такої координації є ризик ускладнити відносини насамперед з Європейською комісією.

Україна має чотири потужні центри політики, які відповідають за відносини з Євросоюзом. Міністерство закордонних справ координує співпрацю у таких питаннях, як спільна зовнішня та безпекова політика ЄС і політичний діалог із його країнами-членами. Міністерство юстиції відповідає за адаптацію національного законодавства з ЄС, а також правосуддя та внутрішні справи. Міністерство економіки координує всі економічні та секторальні питання у транспортній та енергетичній сферах. Секретаріат Кабінету міністрів, на додачу до звичайної ролі секретаріату, також координує виконання загальноукраїнового “Плану дій”.

Існує небезпека, що за умов відсутності єдиного в країні “координаційного центру” Україна буде нездатною повно й чітко відповідати на всі критерійні умови Євросоюзу. Горизонтальна природа євроінтеграційної політики полягає в тому,

що робота одного міністерства впливатиме на роботу багатьох інших міністерств. Таким чином, очевидно, що “вертикальні”, або профільні, міністерства будуть змушені дуже тісно працювати одне з одним для узгодження різних позицій, аби представити ЄС єдину спільну позицію. Окремому міністерству важко провадити горизонтальну політику, не маючи впливу на політику інших міністерств.

Саме “єдиний центр”, який розробляє й координує загальну політику щодо ЄС, може забезпечити врахування позицій різних міністерств і відомств. Прикладом можуть бути рішення щодо визначення пріоритетів та послідовності приведення регуляторного середовища України у відповідність до критеріїв ЄС. Одне міністерство може виступати за швидке запровадження директив ЄС у сфері своєї компетенції, бо це сприятиме просуванню політики, яку воно здійснювало. Однак ці норми можуть викликати великі проблеми для операторів іншого сектора, зокрема для Міністерства фінансів, бо ж це спричинить додаткове навантаження на держбюджет. Міністерство закордонних справ також може бути занепокоєне швидким запровадженням цієї директиви, тому що це не відповідатиме його стратегії переговорів з інших питань [7].

Періодична недієздатність парламенту й затяжні політичні протистояння у трикутнику “Президент — парламент — уряд” призводять до того, що Україна накопичила великий масив нератифікованих документів, неопрацьованих і не продуманих проектів, роблять висновки європейці. У 2009-му — а це рік чергових виборчих баталій — більшість євроінтеграційних завдань українська влада, вочевидь, також не виконає. Нам варто запровадити регуляторні норми та правила ЄС в рамках існуючої програми європейської політики “Східне партнерство”. Може виявитися, що проблема одна — відсутність у нашої влади повноцінного бажання рухатись до Європи... Головне — бажання, а у нас відсутня єдина позиція: одні тягнуть в Росію, інші — в Європу, а треті взагалі бажають нічого не змінювати, не розуміючи, що Україна не може бути нейтральною без збитків для себе.

Важливо наповнювати реальним змістом відносини з державами, стратегічне партнерство з якими визначене відповідними угодами, поглиблювати політичний діалог, економічне, військове і військово-технічне співробітництво, посилювати інформаційне забезпечення розвитку цього процесу [8, 281].

Як підсумок варто пам'ятати, щоб стати активним учасником інтеграційних процесів, активним їх членом, для цього потрібні глибокі політичні й економічні трансформації в українському суспільстві, перетворення України на європейську державу не тільки за місцем географічного положення, а й за відповідними стандартами внутрішньої і зовнішньої стабільності [5, 105]. Для цього потрібне чітке визначення геополітичних пріоритетів і таке ж чітке самовизначення як суверенної держави із власними геополітичними і національними інтересами.

Література

1. Закон України "Про основні напрями зовнішньої політики України" // Голос України. — 1993. — 24 лип.

2. Качабій Р. Візіонер // Український тиждень. — 2009. — № 18(78).

3. Кузик В. Клуб ідей // Український тиждень. — 2009. — № 18(78).

4. Кучма Л. Д. Україна на шляху до Європи // Політика і час. — 1995. — № 8. — С. 3–6.

5. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.

6. Мартінес М. Ми знаходимось серед великого народу // Уряд. кур'єр. — 1995. — 11 трав.

7. Мейх'ю Алан. Україна і європейська інтеграція: успіх також залежить від якісної координації // Дзеркало тижня. — 2008. — № 11(690).

8. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Парламент. вид-во, 2002. — 327 с.

Європейська інтеграція є складним процесом та містить в собі реалізацію далекосяжних політичних, економічних і соціальних реформ, які необхідні не лише задля досягнення Україною стратегічних цілей приєднання до ЄС, а й також, що більш важливо, для визначення принципів та основ подальшого розвитку країни взагалі.

Европейская интеграция является сложным процессом и включает в себе реализацию далеко идущих политических, экономических и социальных реформ, которые необходимы не только ради достижения Украиной стратегических целей присоединения к ЕС, но и также, что более важно, для определения принципов и основ последующего развития страны вообще.

European integration is a difficult process and contains realization of far-reaching political, economic and social reforms which are needed not only for the sake of achievement of strategic aims of tacking Ukraine to ES, but also also, that it is major for determination of principles and bases of subsequent development of country in general.

Надійшла 21 вересня 2009 р.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ У СВІТЛІ СЬОГОДЕННИХ РЕАЛІЙ ГЕНЕЗ ЄВРОСОЮЗУ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 176–178

З'ясовуються проблеми, що стосуються майбутнього Євросоюзу як цілісної конфедераційної одиниці, виходячи із сьогоденних реалій політичного, економічного, етнічного та культурного життя Європи. Досліджуються найбільш проблемні місця Євросоюзу та України, що заважають їм у якісній співпраці сьогодні і заважатимуть в майбутньому.

Несподіваною виявилася переконлива перемога Європейської народної партії (у сукупності “народники” отримали 264 місця в ЄП із загальних 736 місць) на нещодавніх виборах до Європарламенту від 4–7 червня 2009 р. Це означає, що політична група Європейської Народної партії і надалі залишиться найвпливовішою силою в Європарламенті. Хоча тріумф правих у кожній з окремих країн ЄС має власні причини, однак результати голосування мають стати серйозним приводом для роздумів головних опонентів правих партій — соціалістів, що матимуть лише 161 місце. Єдине, що можна впевнено стверджувати, це те, що ці вибори створили певний символічний “право — прагматичний поворот” у настроях євровиборців, а поразка “лівих” і “Союзу за Європу націй” свідчить про зростання недовіри євровиборців до “лівої фрази”.

Звичайно, в цій “суміші” містяться й певно значущі “натяки” та “вказування пальцем” на Україну. Отже, й повернемося до нашої теми...

Європейський Союз був створений в 1993 р. згідно з Маастрихтським договором 1992 року на базі Європейських спільностей, об'єднавши 12 країн: Бельгію, Великобританію, Німеччину, Грецію, Данію, Ірландію, Іспанію, Італію, Люксембург, Голандію, Португалію, Францію. Як бачимо, договір було підписано так званими країнами Старої Європи.

Те, що зараз відбувається з цією організацією, не є прикладом побудови сильної політико-економічної системи. В чому ж тут проблема? А про-

блема в тому, що керівництво ЄС за це десятиріччя, за деяким винятком, приєднало до себе такі країни, які, як багато хто вважає, не відповідають інтересам європейської спільноти. Не згадуючи вже тих, у кого досі існують проблеми з власними територіями.

Передусім ці країни є продуктом постсоціалістичного табору, до того ж вони отримали свій шанс демократизації не від Європи, а від США. А це означає, що США мають в Європі своїх “козачків”, які заважатимуть прагненням ЄС щодо майбутньої автоматизації на світовій політичній карті. Тільки постає запитання: а за якими правилами США буде грати на полі ЄС? Чи за допомогою легіонерів (емігрантів), чи за допомогою економічної кризи, з якою не зможуть впоратися нові члени команди? Цікаве й те, що і той, і інший процеси вже розпочалися.

Останнім часом Європейський Союз зробив із свого імені певний бренд, який всі хочуть придбати. Таке відчуття, що коли Євросоюз сприяє нормалізації політичної та економічної ситуації в країнах — претендентах по вступу у “сучасний світ”, то ЄС ніби проводить бартерну операцію за формулою “Ви нам — ресурсну основу вашої країни, а ми вам — справжню демократію”. І цей принцип стосується майже всіх країн Східної Європи.

Якщо казати про майбутнє Європейського Союзу, то варто відзначити, що постійні процеси розширення несуть за собою зміни у структурі ЄС та обов'язково позначаються на якості цієї ор-

ганізації, бо тут діє принцип якості, а не кількості. Ці побоювання небезпідставні, бо збільшення ЄС в демографічному та територіальному плані вимагатиме великих економічних витрат, а прибутки, природно, будуть мінімальними. І не треба забувати, що ЄС у своїй основі передусім належить до групи економічно розвинених країн з однотипною економікою, а майже всі “новоприбульці” колись мали і зараз мають свої економіко-типологічні характеристики.

Незважаючи на процеси глобалізації у світі, казати сьогодні про перспективи ЄС є також проблематично, оскільки у структурі ЄС зараз є країни, які керуються “політикою побудови національної держави”, — як Польща та Чехія, а це, як відомо, є атрибутцією епохи Середньовіччя часів Каролінгів, а сьогодні рельєфно суперечить самій ідеї глобалізації.

Звичайно, якщо додати трохи футуризму та уявити, що ідея побудови “європейської сильної спільноти” (або, як казав Шарль де Голль, “Європи від Атлантики до Уралу”) реалізується, то ця конфедерація буде функціонувати за принципом “існування єдиної держави”, а країни, що входять до складу ЄС, існуватимуть у статусі “регіональної одиниці”. Але цей сценарій малоймовірний, бо ж треба зважати на такий важливий фактор, як людський менталітет, що завжди буде заважати будь-яким глобалізаційним процесам. На це “натякають” дві недавні події — провал 2005 року референдуму з питань “Конституції ЄС” і труднощі з апробації у країнах — членах ЄС Лісабонського Протоколу 2007 року.

І говорити сьогодні про “біполярність світу”, маючи на увазі зв’язку США — ЄС, це дещо неправильно. Бо ж у тому форматі, в якому сьогодні існує Європейський Союз, навіть незважаючи на світову економічну кризу, нераціонально бути оптимістом. Особливо на тому тлі, що сформуvala “газова війна” Росія — Україна — Європа на рубежі 2008–2009 рр.

Зауважимо, що нова цивілізаційна доба — глобалізація взаємопов’язаного світу призводить до глибинних перетворень у структурі будь-якого людського соціуму. Вона органічно змінює всі суспільні сфери — економічну, політичну, етнічну, культурну, намагаючись сформувати універсальні цивілізаційні параметри суспільного буття для всього світу. Але глобалізація є певно синтезним процесом, який не відбувається раніше, аніж феномен взаємопов’язаності народів не буде відчуте в усіх великих (особливо в багатонародних) країнах, споріднених у геополітичному сенсі етнорегіонах, на

субконтинентальному та континентальному рівнях [4, 229].

Незважаючи на свою недорозвиненість та “недоевропейськість”, постсоціалістична Східна Європа знаходиться на відстані “витягнутої” руки від власне Європи. І “Старий Світ” завжди знав, що Сходу нікуди не дітися і рано чи пізно їм доведеться знайти спільну мову. Інша справа, чи вважає сам себе Схід європейським, чи відчуває він себе Європою, бо ж прагнення “бути кимось” ще не означає ним бути. Східна Європа завжди відчувала свій зв’язок з Азією, і цей факт уже може бути корисним для “Старого Світу” [5, 23]. Останні події в Україні та Грузії це підтверджують. Грузія стала буферною зоною для Ірану, а Україна для Росії, — і це тільки початок.

Україна на сьогодні бідна країна, з низьким рівнем освіченості та свідомості. Тим часом у середині самої країни далеко не всі (навіть у політичному середовищі) усвідомлюють потребу відповідати на запитання: а чи треба обов’язково зважати на ці критерії для самооцінки себе по відношенню до Європи? Далеко ще не всі в нас ладні конструктивно відповідати й на інші запитання: а чи правомірно відбирати в Україні право бути “євроналаштованою”, коли йдеться про Україну не як державу, а як про народ. Чому через примхи української політичної еліти повинен страждати багатонародний соціум? Тоді виникає ще запитання: а чи повинна Європа дбати про народ України? А може, Європа має свої плани щодо нас? А чи дадуть нам шанс відчуті на своєму житті ті самі європейські цінності, що навчили б нас цінувати те, чого у нас ніколи не було?

На ці запитання відповісти зможе тільки час, а сьогодні навіть постановка питання про інтеграцію України до світових організацій і структур виглядає дуже проблематичною. Така сама ситуація із прагненням України вступити до Європейського Союзу. Проте ЄС — це організація з чіткими стандартами, традиціями і правилами, які постійно функціонують в державах, що входять до складу ЄС. Для того щоб нашої країні можна було б отримати гарантії щодо членства в європейській сім’ї, нам необхідно перейти на подібні ж до Західної Європи правила функціонування і соціальної, і політичної систем. Виходячи з нинішніх умов в Україні можна зробити висновок: поки у нашої країні не стабілізується політична та економічна ситуація та не буде створене незалежне від держави громадянське суспільство, Україну в європейське співтовариство не приймуть.

Тенденція “викривленої модернізації” значною мірою зачіпає й Україну, яка в історичному плані виявилась неспроможною адекватно реагувати на вимоги часу: адаптуватися в нових соціально-політичних та економічних умовах, сформувати механізми, які б у довготривалій перспективі забезпечили гармонійне існування компонентів життєвого світу — культури, суспільства, особистості, налагодити ефективну взаємодію суспільства і держави, громадянина і влади. Україна, як і інші країни пострадянського світу, є лише формальним членом європейського соціокультурного простору, країною, яка ані в інституційному, ані в особистісному вимірах не відповідає параметральним зразкам європейської цивілізації, хоча постійно заявляє про динамічний рух до європейських стандартів. А найглибнішою підставою існування цих проблем є те, що ми досі не подолали цивілізаційний етап розвитку, як наслідок, для нас стали ще більш гострими сучасні глобалізаційні проблеми, які передусім пов’язані з появою принципово нових форм комунікації, формуванням нових субкультур як національного, так і позанаціонального характеру, антиномією між цілераціональністю та ціннісною раціональністю, цивілізаційністю та периферійною недорозвиненістю за єврокритеріями “Маастрихт — 1993”.

З іншого боку, Європі вкрай необхідна сильна країна на Сході з відомих нам причин. Проте, що саме Європа має на увазі під словом “сильна”? Напевно йдеться про країну, *сильну* своїм прагненням до європейської інтеграції. Основні ж тут

акценти — трансенергетика і продовольство. Бо поки ж що Захід бачить силу України в ресурсному потенціалі. Тим більше, що світ стоїть на порозі продовольчої кризи, і в цьому сенсі Україною не слід нехтувати. Гарним прикладом може стати Польща, яка, вступаючи до ЄС, дозволила західним інвесторам орендувати свої землі. Як наслідок, Польща заповнила європейські ринки своїми, більш дешевими, продовольчими товарами. Ну, а з нашим аграрним потенціалом Україна може стати продовольчим Клондайком. А поки що ми, в Україні, не маємо відомостей про те, чи сама Європа розуміє, що за таких обставин Україна залишиться у статусі “буферної зони” і в майбутньому? Нам же має бути зрозумілим одне: українцям потрібно за короткий час збудувати Європу в себе, лише тоді поєднаються наші бажання і можливості.

Література

1. Карасев В. Лучший “якорь” — евроидеологии // День. — 2005. — 17 июня. — С. 7.
2. Кучков Р., Савка А. Мировое хозяйство и тенденции интеграции // Экономист. — 2005. — С. 8–12.
3. Мотійчук Я. Проект концепції державної інтеграції України. — www.gsbs.org.ua
4. Пасько Я. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. — К.: ПАРАПАН, 2008.
5. Рябчук М. Сад Маттерніха. — Л.: ВНТЛ-Класика, 2008.
6. Турчинов О. Особливості української олігархії // Політична думка. — 2000. — № 3. — С. 15–20.

На будь-якому урядовому саміті лунає різка критика на адресу зовнішньої політики ЄС. Стверджується, що в ній відсутня єдність, що вона неспроможна досягати своїх цілей, кожен з урядів думає лише про свої інтереси. До того ж Європа не має ефективних важелів впливу на новий порядок у світі.

На любом правительственном саммите звучит резкая критика в адрес внешней политики ЕС. Утверждается, что в нем отсутствует единство, что он не способен добиваться своих целей, каждое из правительств думает только о своих интересах. К тому же Европа не имеет эффективных рычагов влияния на новый миропорядок.

Not a single governmental summit does without severe criticism in the address of foreign policy of ES. It becomes firmly established that unity is absent in her, she is not able to labour for the aims, each of governments thinks only about the interests. Besides Europe does not possess influence.

Надійшла 21 вересня 2009 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ ЗА ПРАЦЯМИ ЕРИКА ГОБСБАУМА І ЖАНА БОДРІАРА

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 179–182

Нація, суспільство, держава. Три ключові елементи всього соціального, від історичного права на самовизначення до економічно-обґрунтованої можливості існування будь-яких політико-державницьких формувань. Всі соціально-політичні стратифікації, доцільні “сучасній класифікації”, будь то класи, верстви, соціальні елементи, еліти чи маси, виходять з дефініцій національної пам’яті, громадянства і місця в суспільстві. У зв’язку з цим протиставляються і порівнюються дві впливові методології, що панують у критичному напрямі науки.

Пошук методу сприйняття політичної дійсності, її етнічних і культурних відображень та її видозмін часто набагато важливіший, аніж трактування політичних явищ етнічного чи соціокультурного характеру, адже йдеться не про авторитети наукових шкіл, на які, за словами Декарта, не варто оглядатись, а про моделі розвитку суспільства. Свого часу Карл Поппер застерігав, що історію творять люди, а тому ніякої логіки історії бути не може. Спробуємо перевірити цю думку.

Мета цієї пошукової роботи — не визначити категоріальну і співвідносну правильність соціальних понять, бо такі спроби є завжди відносинами, а протиставити і порівняти дві впливові методології, які панують у критичному напрямі науки.

Дана пошукова робота розглядає дві точки зору на націю, суспільство і державу. Перша умовно репрезентує школу історизму, малочисельну школу прибічників марксизму і неомарксизму в західній науці, яка продовжує користуватись методологією і частково онтологією марксизму в трактуванні сучасних явищ з метою їх *систематизувати*.

Ця школа користується визначеними Марсом дефініціями і класифікаціями в сучасній інтерпретації. Звісно, вона буде досліджувати перодовсім нації і націоналізм як явища, що створили або були використані для створення національної

держави. В цій системі координат суспільство — лише бліда тінь колишньої нації, невдячний нащадок якої на ймення *громадянське суспільство*, що думає лише про свій зиск, а не про інтереси держави. Водночас марксистська школа досліджує нові націоналізми другої половини ХХ ст., а радше їхню штучність і неспроможність відтворити той дух, що панував у ранньомодерних націях ХІХ ст. Як тільки стихли відголоски Великої революції, націєтворення втратило свою спонтанність та історичну обумовленість, а набуло певного зобов’язального характеру для держави. Таким чином, основна увага модерної марксистської методології в нашому питанні прикута до нації і національної держави, суспільство ж випадає з цієї тріади, бо внаслідок класової внутрішньої структури більше не може розглядатись як єдина нація, а отже, мати спільні цілі. Соціальна енергія більше не виходить назовні, оскільки розчиняється у протистоянні класів.

Друга школа — постсучасний погляд на модерні закони і досвід суспільства, напрям постмарксизму, метою якого є показати неможливість їх дослідження, систематизації. Ця група здебільше французьких учених ставить за мету дослідити сучасне суспільство, закони, якими воно керується зараз, а не колись, Будь-яке соціальне пригадування відкидається разом з принципом історизму. Історія і традиція — більше не вчителі,

а лише члени ради старійшин (за прикладом Ради старійшин в Україні, де вчорашній політикум може давати оцінку, але нічого не вирішувати). Це надзвичайно сильна і впливова сучасна критична школа, яка співзвучна таким напрямам, як постмодернізм і постконструктивізм. Їх головна увага прикута в нашій тріаді до сучасного масового суспільства, мовчазної більшості без етнічної і культурної ідентифікації, з набором споживачських потреб і інстинктом самозбереження.

Звичайно, для аналізу двох світоглядних систем варто було б порівняти погляди найяскравіших і взаємосуперечливих у поглядах представників, специфіка дослідження яких має наявність ґрунтовних праць з онтології держави і спільнот. До того ж автору було важливо, щоб обидва представники мали марксистське коріння. А тому школу неомарксистів представляє сучасний еволюціоніст Ерик Гобсбаум — один із багатьох євреїв-істориків, хто, вибираючи між сіонізмом і марксизмом, зупинився на останньому. Позиції постмарксистських поглядів автор статті взяв з праць Жана Бодріара — “представника постструктуралістського покоління французьких інтелектуалів” [3, 49].

Варто виокремити основні складові методу Ерика Гобсбаума.

Першою тезою є діалектика понять. Сповідуючи класичний гегельянський в інтерпретації Маркса метод пізнання, Гобсбаум визначає кожне явище політичного життя через протиставлення, наприклад, молодих і старих націй. Причому це не лише класифікація, це кліше, з допомогою якого еволюціоніст надає історичне право на розвиток одним і засуджує національну ідентифікацію інших спільнот. Використання цього методу веде до більш чіткого визначення поняття, але це робить його менш достовірним, менш науковим. Іноді єдиним доведенням слугує заперечення супротивного, що допустимо в математиці, але не в гуманітарних чи культурних студіях. Політичний світ у буденному світогляді завжди полярний: довіряю/не довіряю, подобається/не подобається, “цивілізовані держави/нецивілізовані, комунізм/націоналізм, проамериканський/проросійський і т. ін.

Другою тезою є переконання у пріоритетності класового поділу суспільства. Натомість “поклик етнічності чи мови не вказує дороги до майбутнього взагалі” [4]. Класова боротьба сильніша за етноцентризм, відповідно політика національної держави повинна балансувати на кореляції інтересів окремих соціальних верств. Власне, це при-

нцип правління уряду соціалістів (соціал-демократи в Австрії чи лейбористи у Британії). Але історія знає дуже небагато прикладів вдалого правління соціалістів, які не опустилися до популізму, дотримувались державницьких позицій і при цьому зберегли підтримку виборців, адже “соціалістичні ідеї можна втілити лиш там, де є істотний виробничий надлишок, який можна розподілити, і демократичний уряд, що забезпечує справедливий розподіл. Проте в країнах, де або надлишок мізерний, або панує диктатура, або є ці обидві особливості, робітники стають жертвами експлуатації, а керівна еліта загарбує всі прибутки” [2].

Третьою позицію, яку варто виокремити у працях Е. Гобсбаума, є те, що у XIX ст. “державна, нація і суспільство зійшлися в одній точці”. При створенні національної держави все більша кількість населення долучається до політики. Інтереси народу-населення і держави все сильніше перетинаються. Державна ідея облутується політичними традиціями і зміцнює ірраціональну віру в доцільність існування саме такої держави. Класи, зокрема робітництво, теж прагнуть встановити “національні кордони” своєї юрисдикції, а отже, “політика ставала справді політикою загальнонаціональною” [1]. Цей метод інтеграції держави і громадянського суспільства перегукується із сучасними закликами до національної єдності, національної ідеї і консолідації еліт. Е. Гобсбаум описував таку інтеграцію для суспільства XIX ст., але хіба вона буде доцільною суспільству XXI ст.? Тоді чому риторика національної єдності не стихає? Невже усвідомлення ірраціональної, “уявної” спільності може підвищити показники ВВП і соціальні гарантії? Влада еліта лише розподіляє ресурси і намагається управляти, але не заробляє бюджетні кошти. Національна ідея — міф, який легітимізує проект пізньомодерної держави в масах. Іноді цей проект вдалий, наприклад: Білорусь, держава з доволі розмитими національними ознаками суспільства, зовсім недавно почала активно “пригадувати” власне минуле, поширювати державну символіку серед населення з метою популяризації білоруськості, чого кілька років тому годі було уявити в nereформованій в багатьох сферах державі. Наприклад, тисячі молодих білорусів, не будучи проєвропейськими опозиціонерами, почали носити футболки із символікою своєї держави, чим показували не тільки прихильність і схвалення держави, а й гордість за неї. Натомість приклад проекту держави Молдова менш результативний.

Легітимність влади, особливо в очах молоді, настільки низька, що, навіть будучи етнічно молдаванами, жителі не завжди асоціюють себе як громадяни держави Молдови. Отже, ідеї і риторика, що несуть в собі навантаження проблематики національного самовираження, можуть лише відповісти на питання самоідентифікації, що належить до сфери уявного, дополітичного суспільного життя, але аж ніяк не в змозі вирішити сучасних проблем.

Жан Бодріар — французький теоретик постмодернізму, автор, який піддав сумніву концепцію можливості здійснення влади, існування історії і взагалі реальності [3].

Вчення Ж. Бодріара настільки об'ємне і всеохоплююче, що навіть стислий виклад його тез виходить за рамки нашої пошукової роботи. Тому розглянемо застосовану ним методологію для визначення співвідношення нації, суспільства і держави.

Отож, *першою* і основоположною тезою постмарксизму є критика марксизму і відкидання марксових понять: діалектики, пролетаріату, базису/надбудови [3]. Постмарксизм намагається розбити “бінарні опозиції”, в яких мислиться політичний світ (і не тільки він): Схід/Захід, чоловік/жінка і т. ін.

Другою думкою є намагання показати сучасне масове суспільство як самостійну, безлику і аморфну більшість, що більш не є сумою самостійних індивідів і навіть не може називатись соціумом, бо його не можна репрезентувати (відсутність легітимності будь-якої влади), не можна дослідити його особливості (криза соціології). Існує лише соціальне — “уявний конструкт” [3], з допомогою якого можлива комунікація в рамках суспільства. Цікавим прикладом цієї тези є вибори до Європейського парламенту 5–7 червня 2009 р., де явка виборців становила 43 %. Це свідчить, що фактично найвпливовіший репрезентативний орган у світі не має достатньої легітимності з боку своїх виборців.

Третьою особливістю методології постмарксизму може бути деконструкція моделі суспільних відносин. Модерне суспільство (національна держава, політична партія, бюрократичний апарат) завжди мало об'єднувальний центр. У постсучасному вимірі єдиний центр відсутній. Не-

можливо сформулювати національну ідею без національного лідера, неможливо побудувати ефективний державний механізм без впливового керівництва. Проте логіка історії прямує до саморегуляції, самоуправління і самоврядування.

10 квітня 2009 р. в газеті “Тардіан” було опубліковано статтю Е. Гобсбаума “Соціалізм провалився. Тепер і капіталізм збанкрутував. Що ж далі?”, в якій розкритикував обидві системи у протистоянні зі світовою економічною кризою. Але попри доцільні економічні поради, Е. Гобсбаум зазначає: “XX століття давно минуло, однак ми все ще не навчилися жити у столітті XXI, чи, принаймні, мислити відповідно. ...модерні індустріальні (та, по суті, будь-які) економічні системи мислились у термінах двох взаємовиключних протилежностей: капіталізму та соціалізму”. Так, ми справді ще не навчилися мислити по-новому. Ми й далі підставляємо під сучасні виклики старі комунікативні і поведінкові моделі. Основна помилка Гобсбаума як еволюціоніста і нас в тому, що, сповідуючи марксистську ідеологію, він вірить в позитивний хід історії, яка лише іноді робить помилки, але зрештою стає на “правильний” шлях.

“Історія, як і фотографія, завжди оманлива”, — писав Норман Девіс [2]. Етимологічно історія — це розповідь про минуле, а тому писати її наперед — невдячна справа.

Підсумовуючи компаративне дослідження, варто зазначити, що сутність суспільно-політичних явищ має здатність до різностороннього трактування. Марксистська теорія привнесла в наукову думку методологічну впевненість охоплюючи під своїм омофором все суспільне життя, і навіть можливість вибудувати бажане майбутнє. Сучасні концепції ж ставлять під сумнів саме існування таких понять, як “суспільство”, “нація”.

Література

1. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера. — К.: Ніка-Центр, 2005.
2. Девіс Н. Європа. Історія. — К.: Основи, 2008.
3. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун. — К.: Основи, 2003.
4. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2006.

Сутність політичних явищ та їх характеристик дуже часто залежить від використаних методів наукового пізнання. Адекватні відповіді на виклики етнічного, релігійного чи політичного характеру можливі лише за правильного їх сприйняття.

Автор пропонує розглянути два основні типи суспільно-політичного світогляду: неомарксизм і постмарксизм та їх погляди на співвідношення держави, суспільства і нації.

Суть политических явлений и их характеристик очень часто зависит от использованных методов научного познания. Адекватные ответы на вызовы этнического, религиозного и политического характера возможны только при условии правильного их восприятия. Автор предлагает рассмотреть два основных типа социально-политического мировоззрения: неомарксизм и постмарксизм и их взгляды на государство, общество и нацию.

The essence of political phenomena and their characteristics very often depends on used methods of scientific cognition. The adequate replies to present-day challenges of ethnic, religious or political character are possible only with the appropriate way of their perception. The autor of the article suggests to consider two contemporary types of social and political consciousness: neomarxism and postmarxism and their views on correlation of state, society and nation.

Надійшла 5 вересня 2009 р.

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 183–188

Аналізується процес становлення теорії політичного прогнозування на всіх етапах розвитку суспільства. Підкреслюється необхідність політичного прогнозування для забезпечення ефективного державного управління.

Одним з похідних питань при розгляді проблем забезпечення державного управління засобами політичного прогнозування є з'ясування природи історичного розвитку та сучасного стану наукового знання, що вивчає даний соціальний феномен.

Зазначимо, що більшість теоретичних ідей та практичних принципів забезпечення державного управління було сформовано ще у працях давніх грецьких і римських мислителів. Звернення до проблематики забезпечення державного управління мало місце й серед мислителів давнього Сходу, які розглядали у своїх наукових трактатах про управління державою правила і засоби прийняття адекватних державно-управлінських рішень. Проте практично в усіх відомих трактатах про політичне мистецтво та державне управління всіх давніх мислителів можна помітити головну спільну ідею — ствердження про необхідність колективного обговорення правителем та його політичними радниками проектів важливих державно-управлінських рішень до їх остаточного прийняття.

Проблеми забезпечення раціональності та ефективності державно-управлінських рішень активно розглядали та аналізували політичні мислителі епохи Відродження (Н. Макіавеллі, Ж. Боден та ін.); Нового часу (Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.).

Варто зазначити, що дослідження політичного прогнозування як засобу забезпечення ефективності державного управління в сучасній Україні перебуває у початковому стані, що викликає ак-

туальність та необхідність проведення комплексного дослідження у даному напрямі.

Спроби досягнути історичні особливості виникнення та розвитку політичного прогнозування були розпочаті такими науковцями, як Т. Брус, В. Горбатенко, І. Бутовська, А. Дегтярьов, В. Авер'янов, А. Коваленко, В. Лобанов, Б. Новіков, Г. Сініок, П. Круш, В. Ребкало, Ю. Кальниш, Стоун Дебора, В. Тертичка та ін.

Зокрема, дослідження еволюції футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки, проведене вченими В. Горбатенком та І. Бутовською, посідає найпомітніше місце серед згаданих вище. Так, ними було вибудовано своєрідний ланцюг зусиль людства у цьому напрямі: *міфологія — утопія — фантастика — прогнозування — футурологія* [1, 6].

Вважаємо за доцільне розглянути детальніше кожен складову еволюції футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки.

Міфологія належить до найбільш ранніх форм опанування людиною свого майбутнього. Вона є невід'ємною складовою соціального становлення в межах різних цивілізацій [1, 6].

За допомогою міфології здійснювався зв'язок часів — минулого, сьогодення і майбутнього, формувалися колективні уявлення того чи іншого народу, забезпечувалося духовне єднання поколінь. Міфологічна свідомість закріплювала прийняту в даному суспільстві систему цінностей, підтримувало, заохочувало визначені форми поведінки. Воно укладало в собі також пошук єдності природи і суспільства, світу і людини,

прагнення знайти розв'язання суперечностей і знайти згоду, внутрішню гармонію людського життя.

У тісному зв'язку з міфологічними уявленнями з давніх часів почали розвиватися утопічні ідеї, в яких виникнення бажаного майбутнього пов'язувалось не з надприродними силами, а з розумом, діяльністю людей.

Термін “утопія” в перекладі з давньогрецької означає місце, якого немає. Цим поняттям визначається ідеальний, недосяжний суспільний лад, державний устрій [1, 7].

Більшість утопій, при всій їх розмаїтості, має соціальний характер. Історія утопічної думки — це процес еволюції “утопізму”, що простежується в працях Ш. Яна, Платона, А. Блаженного, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена.

Фантастика, як наступна складова футуроорієнтованого потенціалу людства, є формою відображення світу, в якій на основі реальних уявлень створюється логічно несумісна з ними картина Всесвіту. Цей жанр реалізується в художній літературі, кіно, театрі, живопису тощо. Із соціальною фантастикою пов'язана творчість М. Булгакова, Р. Бредбері, С. Лема, К. Саймака, С. Кінга та інших відомих письменників. Фантастичні твори нерідко відображають один з можливих варіантів розвитку історичного, політичного процесу, застерігаючи від небажаного перебігу подій, з приводу чого Р. Бредбері зауважив: “Ми не передбачаємо майбутнє, ми застерігаємо” [1, 9].

Наукову фантастику В. Косолапов визначає як “джерело ідей для соціального прогнозування”. Це підтверджують спостереження за реалізацією ідей, змальованих у науково-фантастичних творах. Так, із 108 ідей Ж. Верна, фантастичних у його час, на сьогодні реалізовано близько 70. Реалізація ще кількох десятків принципово можлива в майбутньому, і тільки 10 визнано помилковими. З 86 ідей Г. Уеллса помилковими вважається лише 9, у О. Беляєва з 50 ідей — тільки 3. В майбутньому принципово може бути здійснено більшість фантастичних поки що ідей, запропонованих С. Лемом, І. Єфремовим, А. і Б. Стругацькими [2].

Прогнозування в науці розглядається як самодостатній напрям, основу якого складають спроби оцінити майбутні соціальні події у певній галузі наукових (як природничих, так і соціальних) знань. Окремі елементи прогнозування існували вже у Давньому світі. З розвитком наукових

знань у XV–XVII ст. вони почали складатися в систему. На межі XIX–XX ст. під впливом марксизму та інших соціальних вчень з'являються твори прогностичного характеру, присвячені конкретним проблемам майбутнього. Інтерес наукової громадськості до окремих аспектів майбуття планети і людства стимулював, зокрема, бурхливий розвиток природничих наук. У 1901 р. англійський письменник Г. Уеллс опублікував працю “Передбачення впливу прогресу техніки і науки на життя і думку людини”, в якій розглядалися вірогідні соціальні наслідки науково-технічного прогресу. Французький вчений П. Бертло виступив з прогнозом переходу в майбутньому до промислового виробництва синтетичних продуктів харчування хімічними методами. Достовірним виявився прогноз К. Ціолковського щодо виходу людства в космічний простір. Широку наукову перспективу пізнання глибинних процесів розвитку людства відкрила ідея ноосфери, сформульована першим президентом Української академії наук В. Вернадським. Відомі також прогнози Д. Менделєєва, І. Мечникова, І. Павлова, К. Тимірязєва та інших учених, які відкрили нові напрями прогнозування тенденцій людського розвитку в різних галузях природничих і соціальних наук [1, 9].

Термін “футурологія” ввів у 1943 р. в науковий обіг німецький соціолог О. Флехтгайм. Він мав на меті створити нову науку, своєрідну “філософію майбутнього”, орієнтовану на науково-теоретичну розвідку, щоб протиставити її утопії. Вчений розглядав футурологію як науку, вільну від будь-яких ідеологічних поглядів і соціально-утопічних доктрин, як галузь суспільствознавства, завданням якої є розробка концепцій майбутнього людства, перспектив розвитку соціальних процесів.

Варто зазначити, що починаючи з 60-х років XX ст. футурологія і прогнозування в західній науці зблизилися між собою і набули значного поштовху. Таке зближення з погляду соціальних наук є закономірним, оскільки між ними не існує жорсткого розмежування, і загальні спостереження, які стосуються футурології, придатні для прогнозування. Відмінність між ними може існувати лише в орієнтаціях. Якщо футурологія орієнтується переважно на широку соціальну стратегію, то прогнозування (в даному разі політичне) найчастіше реалізується в тактичних короткострокових прогнозах: в аналізі політичних ризиків, попередженні прогнозованих конфліктів, передбаченні доступних для огляду політичних

ситуацій, плануванні державних управлінських рішень та прогнозуванні їх наслідків.

Футурологічний напрям почав розглядатись як засіб підведення теоретичної бази під практику прогнозування. Відтоді й донині простежується періодизація футуроорієнтованих прогностичних підходів, яка включає три основні етапи ХХ ст.: 1) 60-ті — середина 70-х років; 2) кінець 70-х — початок 80-х років; 3) від 90-х років [1, 10].

Головною особливістю першого етапу стало ототожнення футурології з науковим прогнозуванням і оформлення її як спеціального наукового напрямку в працях “Комісії 2000 року” при Американській академії мистецтв і наук під головуванням Д. Белла, а також у доповідях Римського клубу, заснованого 1968 року, як міжнародної неурядової організації, не пов’язаної з політичними партіями, класами, ідеологіями. Від початку своєї діяльності Римський клуб переймався вивченням глобальних проблем людства, таких як перегони озброєнь і загроза ядерної війни, засмічення довкілля, виснаження природних ресурсів, зростання народонаселення та нерівності в різних країнах і регіонах та ін.

У наукових підходах того періоду відбилосся усвідомлення людством катастрофічності сучасної цивілізації, зокрема руйнівного впливу на людину техногенного суспільства та небезпеки ядерної війни.

До особливостей футурологічних концепцій кінця 70 — початку 80-х років належить зосередження дослідницьких зусиль переважно на екологічних проблемах, на розробленні концепцій та моделей, які відбивають злам світової цивілізації — перехід людства від епохи Модерну до Постмодерну [1, 11]. Водночас було розроблено концепції “нового світового порядку” (Г. Кіссінджер) та постіндустріального суспільства (Е. Тоффлер, З. Бжезинський, Д. Белл, А. Турен). Римський клуб у той період переорієнтував свою діяльність на глобальні пошуки перспектив виживання людства.

Починаючи з 90-х років для футурологічних концепцій стає характерною яскраво виражена філософсько-історична і соціально-політична орієнтація глобального характеру. Серед таких підходів особливо виокремлюються ідея “кінця історії” Ф. Фукуями, в якій обґрунтовується настання історичного затишшя в майбутньому внаслідок переваги ліберальної демократії на всьому геополітичному просторі, а також ідея “зіткнення цивілізацій” С. Хантінгтона, яка

стверджує, що після руйнації двополюсного світу на людство чекає “реванш Бога”, тобто загострення суперечностей і вірогідне зіткнення цивілізацій, що консолідуються довкола традиційних релігій.

Також слід зазначити, що у 1990 р. було підготовлено звіт Римського клубу під назвою “Перша глобальна революція”. У ньому привертається увага до участі кожного в пошуках шляхів подолання взаємопов’язаного комплексу сучасних проблем; визнання того, що можливість конструктивних змін коріниться в мотивах і цінностях, які визначають нашу поведінку; попередження щодо недоцільності очікування відповідей на проблеми від лідерів урядів та необхідності малих, але мудрих рішень, що відображають рівень свідомості мільйонів простих людей [9, 6–7].

Зазначимо, що останнім часом поняття “футурологія” найчастіше вживається як образний синонім прогностики і прогнозування, що позначає всю сукупність літератури про майбутнє. Загалом у підходах, присвячених опануванню майбутнього, починає домінувати вивільнена від заідеологізованого світобачення науково обґрунтована плюралістична тенденція щодо прогностичних засобів і можливостей. Вона не виключає нетрадиційних, до кінця ще не з’ясованих наукою варіантів. Але, якщо ми присвяtimo себе розробці конкретного проекту чи програми політичної діяльності у чітко визначеному сегменті політичного життя, тоді мусимо дотримуватися наявних методології і практики забезпечення науково достовірних розробок, планів, проектів, програм [1, 13].

Водночас ті, хто прагне прогнозувати розвиток науки, на думку А. Ракитова, “на початку ХХІ століття мають чітко усвідомлювати, що це не стихійний ринковий процес, і що він залежатиме, передусім, від політики держави, позаяк комерційні структури ще не скоро стануть головними споживачами й покупцями наукової продукції”. Державні діячі повинні враховувати, що людство мусить стати на шлях сталого розвитку, а це, у свою чергу, означає, що “механізми ринкової економіки доведеться істотно обмежити, оскільки попит на товари й послуги, який постійно зростає, потребує їх надлишкового виробництва з величезною затратною невідновлюваних природних ресурсів”. А отже, названі механізми “несумісні з екологічно й соціально безпечним, самопідтримуваним розвитком” [7].

Аналізуючи ступінь теоретичної розробки проблеми виникнення та розвитку політичного

прогнозування як засобу державного управління, також необхідно відзначити, що теорія адміністративно-державного управління є одним з найбільш важливих і перспективних напрямів сучасної політичної думки. Тривалий час вона розвивалася в руслі загальної політичної традиції і лише наприкінці XIX ст. стала виокремлюватися як самостійна галузь наукових досліджень. Вичленовування політичної сфери з цілісного, нерозділеного людського соціуму, відокремлення світу політичного від економічної, соціальної і духовної підсистем відбулося досить пізно. Спочатку політичні феномени вивчали в межах пануючих соціокультурних парадигм у зв'язку із загальним комплексом суспільних явищ. Упродовж майже двох тисячоліть — з часів античності й аж до XVIII ст. — усі знання про соціальні явища були єдиною цілісною системою. Але вже Аристотель надав навчання про державне управління самодостатнього значення. Усе громадське життя, на його думку, укладалося в рамки політичного життя і ставилося на службу державі. Він підкреслював, що оскільки наука про державу користується іншими науками як засобами і, крім того, законодавче визначає, які вчинки варто робити і від яких утримуватися, то її мета включає цілі інших наук, отже, ця мета і буде вищим благом для людей [2, 29].

У цей період проблеми адміністративно-державного управління вивчалися ще в загальному комплексі політичних досліджень поряд з питаннями політичної соціалізації, конфлікту і консенсусу, політичного прогнозування.

Початок теоретичній розробці питань адміністративно-державного управління поклав професор Вудро Вільсон у 1887 р. Він підкреслював, що наука адміністрування шукатиме способи поліпшення діяльності уряду, зробить його роботу менш трудомісткою, упорядкує організацію управління. В. Вільсон вважав, що зміна політичного керівництва не має впливати на діяльність незмінюваного адміністративного апарату. Він розробив модель “адміністративної ефективності”, запропонувавши використовувати в адміністративно-державному управлінні методи організації та управління в бізнесі, раціональні та діючі. Він обґрунтував також необхідність високого професіоналізму в системі державного адміністрування, тобто підбору державних службовців за їхньою професійною компетентністю. Тим самим бюрократія мала перетворитися на інструмент професійного управління з його принципами ієрархії та поділу функцій [8, 8].

Ідеї Вільсона, у свою чергу, багато в чому поділяв американський політолог Френк Дж. Гуднау. Наприкінці XIX — початку XX ст. Ф. Гуднау і В. Вільсон провели значні дослідження американської системи адміністративно-державного управління. Вони прагнули розробити модель бюрократії, яка б “працювала” у рамках демократичного суспільства. Створена ними теоретична концепція дозволила політологам початку століття прийняти ідеали демократії разом з діяльністю професійної цивільної служби [8, 10].

Так, В. Вільсон вважав, що відносини між адміністрацією, яка виконує закони, і владою, яка створює закони, складають саму сутність урядової системи. Політики й адміністратори у будь-якій добре налагодженій системі повинні йти поруч, а законодавство й політичне керівництво повинні давати основний напрям діяльності адміністрації.

Відзначимо, що під впливом дослідження, проведеного Ф. Гуднау та В. Вільсоном, провідне місце в теорії державного управління зайняли питання наукового правління чи менеджменту, незалежного від політичної ідеології.

У свою чергу, М. Вебер вважав ідеальним державне управління, побудоване на твердих бюрократичних принципах: авторитарна влада керівника, який приймає рішення, віддає розпорядження підлеглим і контролює їх виконання. М. Вебер уявляв професійних державних службовців як висококваліфікованих фахівців духовної праці, з високою професійною підготовкою та станом честю, що гарантує бездоганність. На його думку, без цього виникла б фатальна небезпека корупції і низького міщанства, що поставило б під загрозу суто технічну ефективність державного апарату.

М. Вебер також вважав, що справжньою професією дійсного чиновника не має бути політика, бо він повинен “управляти” насамперед неупереджено.

Багато сучасних дослідників, зокрема О. Валевський, А. Дегтярев, Б. Новіков, Г. Сініок, П. Круш, В. Терличка, з появою праць В. Вільсона, Ф. Гуднау, М. Вебера пов'язують початок розвитку теорії адміністративно-державного управління як самостійного наукового напрямку. Також слід відзначити, що подальший розвиток їхніх ідей і зумовив використання політичного прогнозування як засобу підвищення ефективності державного управління.

Але в Україні, на жаль, теорія політичного прогнозування одержала офіційне визнання не-

давно. Адже у період панування марксистсько-ленінської ідеології державне управління розглядалося з погляду “керівної і направляючої ролі партії”. З компетенції державної адміністрації були вилучені такі найважливіші елементи, як формулювання цілей, прийняття рішень, розроблення й оцінювання програм і планів суспільного розвитку. Завдання державного адміністрування зводилось до забезпечення реалізації партійних рішень, прийнятих незалежно від державних структур. Державне адміністрування охоплювало тільки виконавчу і наказну діяльність, його зміст зводився до чіткої формули “команда — виконання”. Критичні зауваження, альтернативні пошуки або будь-яка інша самостійна діяльність в державному адмініструванні не допускалися. Саме тому в роки панування партійної номенклатури наука адміністративно-державного управління була не потрібна, її розглядали як “буржуазну”, свідомо помилкову.

І тільки починаючи із середини 90-х років науковці, викладачі і студенти в Україні отримали змогу ознайомитися з окремими аспектами аналізу та прогнозу в політиці. Курс “Аналіз політики” у 1996 р. викладався в Одеському університеті. З 1997 р. в Українській Академії державного управління при Президентові України почали проводити семінари, круглі столи за участю зарубіжних фахівців, а починаючи з 1999 р. слухачі, аспіранти та докторанти Академії проходили спеціалізоване стажування в університетах Канади (проект “Створення потенціалу для розробки та аналізу напрямів державної політики в Україні”). Деякі напрями аналізу державної політики досліджуються в програмах стажування у Великобританії, Німеччині, Франції, Польщі та в Угорщині, де з 1998 р. в Центральноевропейському університеті працює літня школа з аналізу політики, фінансову підтримку якої забезпечував фонд Дж. Сороса. З 1998 р. в Українській Академії державного управління при Президентові України діє Центр досліджень адміністративної реформи, в рамках якого проводиться дослідження конкретних напрямів державної політики, вироблення рекомендацій у вигляді аналітичних документів.

Таким чином, дослідження й узагальнення зарубіжної і вітчизняної теорії становлення політичного прогнозування дає нам підстави стверджувати, що необхідність наукового передбачення політики обумовлена як об’єктивними реаліями загальноцивілізаційного розвитку, так і проблемами, що супроводжують суспільство, стадію розвитку яких визначають як перехідну. Приско-

рені темпи змін, які відбуваються в усіх сферах життя сучасного суспільства, створюють реальну загрозу політичній, економічній, соціокультурній та духовній стабільності і при збереженні існуючих тенденцій ставлять під питання подальше майбутнє окремих держав і людської цивілізації загалом. У результаті сучасні країни опиняються перед необхідністю подолання існуючих кризових явищ шляхом переосмислення цілей свого розвитку та шляхів їх досягнення.

Зважаючи на викладене, ми переконані, що саме політичне прогнозування стає невід’ємним атрибутом забезпечення стабільного розвитку будь-якого суспільства. Політичне прогнозування дає змогу внести елемент визначеності щодо майбутнього як внутрішньодержавних, так і світових політичних процесів, надаючи достатній обсяг знань та альтернатив для того, щоб здійснювати керований вплив на політичні процеси, події та явища, важливий і для окремих політичних підсистем, інститутів, суб’єктів, і для суспільства в цілому. Вчасне, адекватне передбачення політичних змін є однією з умов побудови ефективної стратегії і тактики державного управління.

Література

1. Горбатенко В. П., Бутковська І. О. Політичне прогнозування: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005. — 152 с.
2. Державне управління: теорія і практика / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; За заг. ред. В. Б. Авер’янова. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 431 с.
3. Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування: Посібник. — К.: Науковий світ, 2002. — 201 с.
4. Косолапов В. В. Методология социального прогнозирования — К.: Голов. изд-во объединения “Вища школа”, 1981.
5. Кремень Т. В. Історія створення, цілі та завдання Римського клубу // Практична філософія. — 2001. — № 3(4). — С. 136.
6. Політичний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
7. Ракитов А. І. Наука ХХІ століття: глобальні трансформації і перспектива // Науковий світ. — 2002. — № 5. — С. 6.
8. Ребкало В. А., Валецький О. Л., Кальниш Ю. Г. Політична аналітика та прогнозування: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 60 с.
9. Римський клуб // Теория и практика управления. — 2003. — № 3. — С. 3–7.
10. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. — М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002.

Проаналізовані історичні аспекти становлення теорії політичного прогнозування в системі забезпечення державного управління.

Проанализированы исторические аспекты становления теории политического прогнозирования в системе обеспечения государственного управления.

Analyzed are historical aspects of formation of the theory of political forecasts in the system of public administration.

Надійшла 10 вересня 2009 р.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДІТЕЙ, СІМ'Ї ТА МОЛОДІ В НОВІТНІЙ УКРАЇНІ В УМОВАХ СВІТОВИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 189–193

Аналізуються соціальні проблеми дітей, сім'ї та молоді в контексті актуальних аспектів розвитку світових глобалізаційних процесів.

Питання впливу глобалізації на всі соціальні, політичні, духовні та інші процеси життєдіяльності людини надто багатоаспектні. Кінець ХХ — початок ХХІ ст. виявився часом не лише інтенсивного, глобалізованого соціально-економічного, технологічного, інформаційного та іншого розвитку людства, спільнот і держав, а й появою нових соціальних ризиків, криз і загроз стосовно людини, її життя і діяльності. До раніше існуючих проблем здоров'я, навчання, професійного становлення та адаптації, наркоманії і СНІДу, алкоголізму додалися ще проблеми, які раніше не мали таких масштабів свого існування і не створювали таких соціальних загроз людства. Йдеться про соціально-економічні причини та масштаби дитячої злочинності; насильства над жінкою і насильства у сім'ї; торгівлю людьми і сексуальну експлуатацію; різновиди адекватної поведінки і т. ін.

Більшість суспільств у світі є досить складним середовищем для життя дітей, права яких на регіональних, національних рівнях у надто багатьох випадках абсолютно не забезпечуються.

Історичний розвиток і практичне забезпечення прав дитини, молодої людини, сім'ї, в тому числі в українському суспільстві, визначальним чином обумовлене швидкими, динамічними і багато в чому непередбачуваними трансформаціями і перетвореннями, культурною неоднорідністю таких суспільств, порушенням діалектичної спадкоємності поколінь, суттєвими проблемами виховання і навчання, кризою влади і т. ін.

Принципово по-іншому нині постають пере-дусім права дитини, їх захист і забезпечення.

Беручи до уваги дослідження багатьох учених, відзначимо таке принципове положення. Дитина об'єктивно вступає у соціальний простір, до якого вона не має ніякого відношення, оскільки він організований попередніми поколіннями, її батьками. Вже це надто ускладнює її соціалізацію. Додамо до цього таку цікаву і показову статистику: серед 14 млн українських дітей і молоді віком до 18 років понад 460 тис. становлять діти з неповних сімей, діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків, майже 160 тис. — це діти з проблемами фізичного та психічного розвитку, 3,4 млн дітей живуть у малозабезпечених сім'ях [2, 5–6].

За таких обставин захист прав дитини — найважливіше питання держави і суспільства. Це питання, одночасно з державно-правовим, має і міжнародно-правовий аспект. Сутність питання, що знаходиться в основі захисту прав дитини, полягає в тому, що в сучасному світі лише ті країни є демократичними і вважаються такими, якщо в них права людини закріплені законом відповідно до загальноновизнаних міжнародно-правових стандартів і які підтримуються владою та визнаються пріоритетними.

Основні права дитини ООН визначені у Конвенції ООН, інших міжнародних актах. Приєднання України до міжнародних актів про права дитини, розроблення власної нормативно-правової бази у цій царині зумовлює новий підхід до визначення напрямків державної політики, визначає її межі та особливості. Це викликає також необхідність глибокого вивчення та переосмислення підходів щодо захисту прав дитини в Україні. На основі аналізу міжнародних норматив-

но-правових актів і джерел, що стосуються захисту прав дитини на міжнародному рівні, здійснено класифікацію прав дитини, визначено етапи еволюції міжнародної системи захисту прав дитини у XX ст., що відображає співвідношення гостроти цього питання для всього світу й окремих держав.

Поряд з позитивними досягненнями щодо формування нормативно-правової основи забезпечення прав дитини в Україні, визначення на законодавчому рівні суб'єктів реалізації державної політики та формування засад їх діяльності, вдосконалення реальної соціальної практики щодо забезпечення таких прав ще не певною мірою забезпечуються проголошені положення стосовно сприяння процесу становлення дитини. Оцінка стану дотримання її прав, захисту та управління виходить відтак на рівень головних питань національної безпеки країни. Маємо визнати, що формування правового суспільства та інтеграція нашої країни до європейської спільноти неможливі без виваженої державної політики повного захисту прав дитини. Тому для України особливо актуальним є розвиток міжнародного співробітництва в зазначеній галузі, оскільки подолання дитячої бездоглядності і безпритульності, усиновлення дітей, запобігання їх залученню до секс-індустрії можна забезпечити лише у тісній співпраці з іншими державами та з використанням їх досвіду.

Так чи інакше, а в останні два десятиліття в історії України до раніше існуючих проблем формування та соціалізації усього молодого покоління додалися і дещо “нові”, специфічні проблеми, які потребують глибокого і предметного вивчення в контексті реальних соціальних, економічних, політичних, духовних детермінант функціонування українського соціуму. Коротко охарактеризуємо окремі з них, найбільш актуальні й гострі.

Серед “нових” актуальних проблем дітей і молоді в Україні останнім часом все більш помітною є проблема психічного здоров'я. Свого часу нею загалом переймалися такі відомі вчені, як Е. Фром, К. Юнг, К. Хорні. Пізніше з гуманістичною концепцією психічно здорової особистості в соціальну науку ввійшли А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, О. Томас, С. Чес, а у новітню добу цими проблемами переймалися і переймаються А. Адлер, Г. Акінщикова, В. Басков, І. Брехман, А. Личко, А. Осіпова, І. Смирнов, Б. Теплов, а в Україні, зокрема, М. Амосов, О. Главник, Л. Дзюбко, В. Куєвда, П. Лушин, Л. Пиріт, Н. Шевченко та інші фахівці.

Зазначимо, що поняття “психічне здоров'я” пов'язане не лише з медициною. Таке здоров'я розглядається як цілісна соціальна проблема, як чинник, що залежить від соціальних і економічних умов життя людини, екології, спадковості, сімейних стосунків та ін. Коли йдеться про психічне здоров'я, — зазначає український психолог О. Главник, — “проблема стосується не тільки лікарів і психологів, а усіх фахівців, які працюють з підростаючим поколінням — учителів, керівників гуртків та секцій, соціальних працівників, активістів громадських організацій тощо” [2, 6–7].

Ми таку точку зору поділяємо, як і думку про те, що проблеми соціального, економічного характеру саме у поєднанні з проблемами психічного здоров'я породжують і поглиблюють сексуальні розлади, сприяють зростанню проституції, секс-бізнесу. Побіжно зазначимо, що соціальними науками (не медициною і психологією) залишаються майже не дослідженими і такі масові прояви асоціальної поведінки підлітків і молоді, як проституція, підлітковий проміскуїтет (постійна зміна статевих партнерів). Між тим, доведено, наприклад, що близько 20 % жінок секс-бізнесу вперше у житті вступили до статевих стосунків у віці 10–14 років, ще стільки ж — у 15-річному віці [7, 73]. Отже, проблему неорганізованих статевих стосунків, психічних і соціальних розладів, проституції, секс-бізнесу треба розглядати з дитячого, підліткового віку.

Останнім часом принципово по-новому стали досліджуватися проблеми, що пов'язані із сім'єю, її станом та особливостями, у тому числі в Україні.

Глибоко не вдаючись у розгляд гендерних проблем, що суттєво позначаються на проблемах сучасної сім'ї, наведемо досить слушну думку української дослідниці О. Сапелкіної, яка нагадує і характеризує три основних гендерних стереотипи, які глибоко досліджуються такими зарубіжними і вітчизняними вченими, як С. Бем, К. Джеклін, Л. Колберт, Е. Маккобі, Н. Смелзер, М. Арутюнян, М. Баскова, М. Гурко, І. Кленіна, Н. Лавриненко та ін. Перша група стереотипів побудована на психологічних протилежностях між чоловіком і жінкою, друга група пов'язана з професійними ролями чоловіка і жінки, а третя — зі стандартизованими уявленнями, зумовленими відмінностями у змісті праці — жіночої та чоловічої [10, 216]. О. Сапелкіна вважає також, що перші гендерні стереотипи дитина засвоює у дитинстві і потім “бере з собою у доросле життя”.

При цьому гендерні стереотипи більш притаманні чоловікам, ніж жінкам [10, 217].

Розглядаючи сім'ю як певну самоорганізаційну та ієрархізовану систему, в якій кожен має свої функції, сучасні психологи особливо акцентують увагу на тому, що під впливом найрізноманітніших факторів у суспільствах постійно збільшується кількість так званих дисфункційних родин, тобто таких, де принаймні один член сім'ї хронічно хворіє (алкоголізм, наркоманія, ВІЛ/СНІД і т. ін.), де жорстоко поводяться з дітьми, або в яких один член сім'ї тривалий час відсутній. Так, В. Оржеховська вважає, що до дисфункційних родин належать такі сім'ї, що перебувають у стані розлучення; сім'ї емоційного дискомфорту, багатодітні сім'ї без належних умов виховання; сім'ї з невдалою системою виховання; сім'ї з нерівноцінними освітніми і соціальними рівнями; сім'ї з наркотичною і кримінальною спрямованістю.

З поміж багатьох проблем сучасної сім'ї значною мірою “новими”, ще більш загостреними є проблеми, пов'язані з насильством у сім'ї. В Україні соціально-економічні причини насильства в сім'ї, аналіз його проблем та шляхів подолання в останні роки вивчаються досить активно [9, 145]. 15 листопада 2001 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про попередження насильства в сім'ї”. Державним інститутом проблем сім'ї та молоді і Центром “Соціальний моніторинг” лише у 2003 р. було проведено серію спеціальних досліджень, присвячених гендерній проблематизації, молодій сім'ї, проблемам жорстокої поведінки з дітьми в Україні, проблемі насильства у сім'ї [9, 5–6]. За даними дослідників Т. Алексеєнко, В. Васильєвої, Ю. Галустяна, О. Ляковської, А. Ноур, О. Яременка та ін., у країнах, де ведеться систематичний статистичний облік, кількість жінок, які страждають від побиття їхніми чоловіками або партнерами, сягає від 40 до 80 % [3, 39]. До того ж переважну більшість потерпілих від сімейного насильства (за даними американських дослідників, близько 95 %) становлять жінки та дівчата [6, 20].

Насильство в сім'ї (як над жінками, так і над дітьми) має форми фізичного, сексуального, економічного і психологічного приниження, зазначається у Законі України “Про попередження насильства в сім'ї” (15 листопада 2001 р. № 2789-III, ст. 1). Такі форми насильства в сім'ї є фактично ідентичними для багатьох країн [1, 12].

Не менш “ новою ” і надто актуальною соціальною проблемою ХХІ ст. є проблема торгівлі

людьми, що привертає пильну увагу міжнародного співтовариства. За результатами спеціальних досліджень, проведених в Україні і зіставлених із ситуаціями щодо цієї проблеми в інших країнах, група українських дослідників дійшла висновків, що головні причини торгівлі людьми (в Україні) пов'язані з такими чинниками: економічними — бідність, безробіття та борги; соціальними — насильство щодо жінок та дискримінація за ознакою статі; правовими — відсутність відповідного законодавства та корупція у державному секторі; а також міжнародними — подальша фемінізація трудової міграції, з одного боку, та все жорстокіші обмеження національних імміграційних стратегій країн призначення — з іншого [8, 89].

З проблемою торгівлі людьми країни колишнього СРСР, Україна зокрема, зіштовхнулися ще на початку 90-х років ХХ ст., а на початку ХХІ ст. ця проблема вкрай загострилась. І хоча Україна визнала, ратифікувала, приєдналася до таких важливих міжнародного масштабу документів, як Гаазька магістерська декларація (1997), Конвенція ООН щодо боротьби з транснаціональною організованою злочинністю (2000), Брюссельська декларація (2002), а ще раніше колишній СРСР визнав Конвенцію ООН “Про боротьбу з торгівлею людьми й експлуатацію проституції третіми особами” (1949), а сьогодні торгівля людьми є великою соціальною, політичною проблемою нашої країни.

Вперше таке поняття кримінального злочину, як торгівля людьми, в національному законодавстві України з'явилося у 1998 р., коли до Кримінального кодексу України було включено ст. 124¹ з аналогічною назвою. Відповідно до Указу Президента України “Про заходи щодо дальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян” від 18 лютого 2002 р. № 143, а також відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України МВС України спільно з іншими зацікавленими міністерствами та відомствами розробило спеціальну “Комплексну програму протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки” (від 5 червня 2002 р. № 766), однак масштаби і поширення цих злочинів не стали меншими [11].

Причин такої ситуації, як вказувалося вище, чимало. Перша — соціально-економічний стан українського суспільства, умови життя та соціального забезпечення громадян, передусім дітей, молоді, жінок, сім'ї. Друга проблема пов'язана, на думку українських дослідників О. Бандурки, К. Куца, А. Орлеан, Б. Лизогуба, Я. Лизогуба та ін., з недосконалістю у цій частині

українського законодавства [5, 66]. Третя причина зумовлена недостатньою організаційно-профілактичною, пропагандистською, профілактичною роботою, тобто відсутністю комплексного підходу до вирішення цієї вкрай складної та гострої проблеми.

Крім цих причин злочинності в Україні, пов'язаної з торгівлею людьми, висхідною все ж є, на наш погляд, проблема всебічного, об'єктивного наукового вивчення, дослідження реальних причин, масштабів, механізмів здійснення торгівлі людьми, вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо попередження, зменшення масштабів та унеможливлення торгівлі людьми.

В останні десятиліття, особливо в період стрімкого впровадження і використання інформаційних технологій, виникають соціальні проблеми, що раніше не мали місця, — ксенофобія, адиктивна поведінка у зв'язку з надмірним користуванням комп'ютером. Проблеми такої адиктивної поведінки у наш час уважно досліджують К. Галкін, Р. Граневська, М. Іванова, О. Лисенко, Н. Максимовська, А. Мудрик, С. Шапкіна, К. Янга та інші фахівці у галузі педагогіки, соціальної роботи.

Оскільки адикція (і не лише в інформаційних системах, в Інтернеті) негативно впливає на соціальний розвиток особистості, особливо дітей і молоді, реально виникає потреба унеможливлення її згубного поширення.

Розрізняють три основні групи різновидів адиктивної поведінки:

- 1) нехімічні адиктації (патологічна схильність до азартних ігор (гем блінт), комп'ютерна адиктація, трудовголізм);
- 2) проміжні форми адиктації (анорексія — відмова від їжі, булемія — прагнення до постійного, надмірного споживання їжі);
- 3) хімічні адиктації (вживання, вдихання психоактивних речовин — наркотики, тютюн, медпрепарати, речовини побутової хімії, алкоголь).

На підставі конкретних теоретико-практичних досліджень комп'ютерної залежності дітей, підлітків, молоді українська дослідниця Н. Максимовська виокремлює та ін. напрями соціально-педагогічної профілактики комп'ютерної адикції серед підлітків:

- виховання здебільшого повинно ґрунтуватися на тому, що комп'ютер — це лише частина життя, а не головний подарунок за хорошу поведінку;

- перевіреною способом відмови від комп'ютера є привернення уваги до діяльності, не пов'язаної з ним, адже електронні ігри та перебування в Інтернеті не повинні замінювати реальність. Необхідно знайти можливість показати підлітку, що існує безліч цікавих занять, окрім комп'ютера, які не тільки допомагають переживати гострі відчуття, а й тренують тіло, створюють нормальний емоційний фон у реальному житті;
- формування необхідних загальних і специфічних умінь та навичок, які є основою формування морально-психологічної стійкості особистості;
- виховання культури потреб, бажань, захоплення;
- створення умов для самореалізації та самоактуалізації особистості шляхом залучення її до позитивної альтернативної діяльності.

Принципового значення набуло й те, що в умовах глобалізації, інтенсивного зламу та перебудови в багатьох суспільствах політичних систем, соціально-економічних механізмів господарювання розвиток і соціалізація молоді відбуваються за досить обмежених матеріальних ресурсів, браку фінансово-матеріальної підтримки соціальної сфери. Ці та інші обставини об'єктивно викликали потребу підвищення інноваційного потенціалу молодого покоління, вдосконалення механізмів його соціалізації. Водночас зауважимо, що принципово інші умови і моделі життєдіяльності молоді в умовах глобалізації, різко змінюючи ціннісні орієнтації юнаків та дівчат, потужно розвивають в них і егоцентричні установки, роблять молодих людей більш прагматичними та обмеженими у виявах духовності [12, 293]. Цю думку українського соціолога О. Яременка підтримують і інші дослідники — В. Бебик, М. Головатий, В. Ребкало та ін., що дає підстави констатувати, що насправді головним дестабілізуючим фактором нинішнього стану українського загалу, і молоді також, є криза свідомості, криза духовних цінностей. Між іншим, така ситуація щодо молоді чітко прослідковується у багатьох суспільствах, передусім у високорозвинених, Європи, Америки та інших континентів.

Крім цього, відзначимо, що сучасна соціологічна, педагогічна, психологічна, політологічна та інша література часто оперує поняттям “проблема молоді”, хоча воно не є встановленим і навіть більш-менш означеним. Як термін таке поняття:

а) вказує на певну частину молоді, яка має проблеми із включенням у соціальне життя; б) визначає (у західній соціологічній думці — найперше) певну частину дітей, молоді, що мають особистісні відхилення від суспільних норм у поведінці та від суспільних стандартів взагалі.

За визначенням Б. Лазаренка, “Проблемна молодь — це молоді люди, що мають деформовані особистісні настанови, які зумовлюють залежний спосіб життя, порушення загально визнаних соціальних норм поведінки. Внаслідок цього вона є носієм негативних явищ і цим завдає шкоди собі, своїм близьким і суспільству” [4, 3]. Хоча таке визначення поняття “проблемна молодь” є далеко не науковим, його цілком можна використовувати як робоче.

Таким чином, глобалізаційні процеси, сприяючи появі багатьох “нових” проблем дітей, сім’ї, молоді, значно ускладнили процеси соціалізації молодих поколінь, що, у свою чергу, потребує їх ще більш глибокого і детального вивчення.

Література

1. Блэклок Н. Насилие в семье: работа с нарушителями, общественностью и организациями // Обзор современной психиатрии. — 2001. — Вып. 2(10).
2. Главник О. П. Як допомогти дітям і молоді у збереженні психічного здоров’я. — К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2005.
3. Домашнє насильство в Україні: Наук. звіт / Правозахисники Міннесоти: С. Бенуелл, Е. Барклай, Дьюбан, Р. Філіпс. — США, 2000.
4. Лазоренко Б. П. Проблемна молодь: шляхи самоздійснення. — К., 2007.
5. Лизогуб Я. Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини. — Луганськ, 2003.
6. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Я. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства: Навч.-метод. посіб. — К., 2003.
7. Секс-бізнес в Україні: спроба соціального аналізу / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Ю. М. Галустян та ін. — К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001.
8. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання. — К.: Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2003.
9. Соціально-економічні причини насильства в сім’ї в Україні: аналіз проблем та шляхи запобігання (матеріали за результатами соціологічного опитування). — К.: Держ. ін-т проблем сім’ї та молоді, 2004.
10. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. — К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003.
11. Торгівля людьми з України з метою трудової і сексуальної експлуатації: Проект звіту про результати дослідження / НДІ праці і зайнятості населення М-ва праці та соц. політики України і НАН України; Міжнар. жіночий правозахисний центр “Ла-Страда — Україна”. — К., 2003.
12. Яременко О. О. Соціальна політика: Теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективної реалізації: Монографія. Статті. Виступи. Інтерв’ю. — К.: Ін-т екон. та прогнозування НАН України; УІСД ім. О. Яременка, 2006.

Проблеми дітей, сім’ї та молоді, що значною мірою зумовлені потужними глобалізаційними процесами, необхідно обов’язково враховувати в державній політиці щодо цих соціальних категорій.

Проблемы детей, семьи и молодежи, которые существенно обусловлены современными глобализационными процессами, необходимо обязательно учитывать в государственной политике по отношению к указанным социальным категориям.

The social problems of children, family and young in the context of actual aspects of development of world global processes are analyzed in the article.

Надійшла 9 жовтня 2009 р.